

Kandidatspeciale

Martin Hansen

Mellem pligt og loyalitet

Danksindede sønderjyder i den tyske hær under Første Verdenskrig

Vejleder: Carsten Jahnke

Afleveret den: 27/03/09

1. Indledning	3
2. Litteratur	5
3. Den historiske baggrund	8
3.1 Slesvig-Holsten op til Første Verdenskrig	8
3.1.1 Efter 1864	8
3.1.2 Under preussisk styre	9
3.1.3 Köller-tiden	13
3.1.4 Op til Verdenskrigen	14
3.2 Første Verdenskrig	15
3.2.1 Optakten	15
3.2.2 Vestfronten	17
3.2.3 Østfronten	21
3.2.4 Andre fronter	23
3.2.5 Sønderjylland under krigen	25
3.2.6 Krigens eftervirkninger i Sønderjylland	26
4. Kildematerialet	27
4.1 Valget af dagbøger som kilde	27
4.2 Udvælgelsen af dagbøgerne	32
4.3 Præsentation af dagbøgerne	33
4.3.1 'Fortegnelse over indkomne Navne'	34
4.3.2 Dagbogsskrivernes dansksindethed	35
4.3.3 Dagbøgernes repræsentativitet	36
4.3.4 Dagbøgernes meddelsomhed	37
4.3.5 Kritisk syn på dagbøgerne	38
5. Krigsoplevelsen	39
5.1 Den almindelige krigsoplevelse	39
5.1.1 Hverdagen	40
5.1.2 Det hårde liv	41
5.1.3 Livliner – feltpost, pakker og orlov.	45
5.1.4 De små glæder	48
5.1.5 I kamp	49
5.2 Den sønderjyske krigsoplevelse.	51
5.2.1 Opmærksomhed omkring andre sønderjyder.	51
5.2.1.1 Hvad er en nordslesviger?	55
5.2.1.2 Tyske kammerater og fællesskabet	56
5.2.2 Den danske identitet	58
5.2.2.1 Det danske sprog	58
5.2.2.2 Betegnelserne 'dansk' og 'Sønderjylland'	59
5.2.2.3 Dansksindede aviser	60
5.2.2.4 Forholdene i Danmark og i Nordslesvig.	62
5.2.3 Hvad bliver lønnen...	64
5.2.3.1 Julen	64
5.2.3.2 Kejserens fødselsdag og jernkorset	66
5.2.3.3 Mødet med de lokale	68
5.2.3.4 Faldne sønderjyder og mistede kammerater	69

5.2.4 Sønderjyske desertører	73
6. Konklusion	77
7. Zusammenfassung	81
8. Litteratur	82

1. Indledning

”Din oldefar kørte krudt for tyskerne” fik jeg fortalt som barn. Jeg er født og opvokset i Sønderjylland, ligesom mine forældre, bedsteforældre og de fleste af mine oldeforældre. Og min oldefar kørte krudt for tyskerne. Under Første Verdenskrig. Jeg forstod ikke dengang, hvad min oldefar havde lavet i krig for tyskerne, han var jo dansker! I hvert fald i min opfattelse. Efterhånden fandt jeg ud af mere og mere. Sønderjylland havde været tysk, og mange sønderjyder havde været i krig for tyskerne under Første Verdenskrig. Min oldefar havde været på Østfronten, ved forsyningstropperne. En anden oldefar, fik jeg senere at vide, havde været i den tyske marine, og havde deltaget i Jyllandsslaget i 1916, ligesom en tredje også havde deltaget i krigen. Fra kammerater hørte jeg om flere bedste- og oldefædre, der havde været med i krigen. Min interesse var vakt!

I dansk historieskrivning har Første Verdenskrig i mange år stået i skyggen af Anden Verdenskrig, der alt andet lige også havde langt mere vidtrækkende konsekvenser for Danmark. I Sønderjylland er det dog anderledes, og landsdelen bærer stadig spor efter Første Verdenskrig. I de senere år har Første Verdenskrig dog igen fundet vej ind i historikernes interessefelt, hvad der blandt andet i 2006 kastede det første samlede værk om Sønderjylland under Første Verdenskrig af sig. Dog findes der ikke noget nyere værk, som behandler de dansksindede sønderjydere oplevelse af at deltage i krigen på tysk side, hvilket derfor skal være emnet for dette speciale.

Når der bliver talt eller skrevet om de dansksindede sønderjyder i den tyske hær, sker det ofte under antagelse af, at de var tvunget af sted for at kæmpe for en sag, der ikke var deres.¹ De var jo danske, og derfor falder det naturligt at antage, at det forholdt sig sådan. Jeg har altid haft denne opfattelse af mine oldefædres deltagelse, og har genfundet den hos andre, når snakken er faldet på de sønderjyske krigsdeltagere. Det er dog en antagelse, der bygger på nutidens ide om hvordan de sønderjyske krigsdeltagere må have følt. Hvorvidt det har bund i realiteterne er et centralt emne for dette speciale: Hvorledes spillede sønderjydernes dansksindethed ind på deres opfattelse og oplevelse af at deltage i Første Verdenskrig på tysk side.

De dansksindede sønderjydere krigsoplevelse vil blive belyst på grundlag af en række dagbøger, ført af nogle af krigsdeltagerne. Først vil deres krigsoplevelse blive sammenlignet med andre soldaters oplevelse af Første Verdenskrig. Idet de er mennesker, ligesom de øvrige soldater i krigen, vil en sådan sammenligning formentligt ikke

¹ Se f.eks.: Sørensen, Svend Falkner, *Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-1918* (Aabenraa 1989), p. 9 og Hansen, Hans Schultz, ’Demokratie oder Nationalismus – Politische Geschichte Schleswig-Holsteins 1830-1914’, Ulrich Lange (Ed.), *Geschichte Schleswig-Holsteins* (Neumünster 1996), p. 483.

vide den store forskel i det, man kunne kalde den almindelige krigsoplevelse. Dog havde deres nationale tilhørsforhold sandsynligvis en indflydelse på deres oplevelse af krigen, og holdningen til deres deltagelse i den, og dette bliver emnet for analysens anden og væsentligste del. Herunder vil det også blive undersøgt, om de føler, at deres deltagelse i krigen på tysk side er i konflikt med deres danske sindelag.

Det dansksindede mindretal var langt fra det eneste mindretal, der drog i krig, heller ikke for Tyskland. Her eksisterede både store franske og polske mindretal. Selv om en sammenligning med disse ved første øjekast kunne synes frugtbar, er der dog nogle meget store forskelle på dem. Det franske mindretal måtte ikke alene gå i krig for en tysk nation, ligesom sønderjyderne, de gik i krig mod Frankrig, altså deres egne. De var altså langt mere påvirkede af deres nationale sindelag end sønderjyderne var. Det samme gælder det polske mindretal, idet Polen ikke alene var slagmark i perioder af krigen med et stort antal polakker på begge sider af fronten, men Polens eksistens som selvstændig stat var også et tema under hele krigen.² Første Verdenskrig var heller ikke eneste gang, danske soldater gik i krig for Tyskland, det gentog sig i Anden Verdenskrig med oprettelsen af Frikorps Danmark i 1941, der sendte ca. 3.000 danskere i krig for det nazistiske Tyskland imod det kommunistiske Sovjetunionen. Den store forskel mellem disse og de sønderjyder, som kæmpede for Tyskland under Første Verdenskrig, er, at de meldte sig frivilligt. De må altså i en eller anden grad have været enige i den nazistiske ideologi, eller i hvert fald uenige med den kommunistiske, og ønsket at støtte Tyskland for at melde sig.³ Dermed udgør de heller ikke en gruppe egnet til sammenligning med de sønderjyske krigsdeltagere fra Første Verdenskrig. Veteranerne fra Frikorps Danmark kunne da heller ikke blive optaget i Foreningen for Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere, jævnfør nedenfor. Specialet vil derfor udelukkende fokusere på de dansksindede sønderjyder og deres oplevelse af krigen.

Som det første vil jeg redegøre for den litteratur, der danner baggrund for specialet. Derefter vil den historiske baggrund for specialet, herunder både Slesvig-Holstens historie efter krigen 1864 og Første Verdenskrigs historie, blive beskrevet. Med den historiske baggrund på plads, vil jeg gå videre med at begrunde mit valg af kilder, nemlig dagbøgerne, præsentere dem og tage kritisk stilling til dem som kilder. Herefter vil jeg analysere dagbogsskrivernes krigsoplevelse og denne analyse vil falde i to dele, nemlig først den del af

² Hecker, Hans, 'Polen', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn 2003), pp. 777-779.

³ Christensen, Claus Bundgaard og Peter Scharff Smith, 'Frikorps Danmark', Kirchhoff, Hans et al. (Edd.), *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945* (København 2002), pp. 173-175 og Scocozza, Benito og Grethe Jensen, *Danmarkshistoriens Hvem, Hvad og Hvornår* (Højbjerg 1999), pp. 325-326.

krigsoplevelsen, som sønderjyderne har til fælles med de øvrige krigsdeltagere, og derefter den del af krigsoplevelsen, som er betinget af deres nationale tilhørsforhold. Til sidst vil jeg konkludere på undersøgelserne i specialet.

2. Litteratur

Der er ikke udgivet meget ny litteratur om sønderjyder i den tyske hær under Første Verdenskrig⁴. I dette afsnit vil der blive redegjort for den litteratur, som er benyttet i dette speciale.

I 1993 – i anledning af våbenstilstandens 75 års jubilæum – udkom Niels H. Kragh-Nielsens 'Sønderjyder i den store krig 1914-18' som det fjerde bind i serien 'Sønderjyske billeder'⁵, og som seriens titel antyder, er det i høj grad billedmaterialet, der træder i forgrunden. Mellem de mange billeder fortæller Nils H. Kragh-Nielsen om sønderjydernes deltagelse i krigen og om de invaliderede efter krigen og mindesmærkerne efter de faldne, og han krydrer sin fortælling med en lang række uddrag fra dagbøger, feltpost, erindringer mm. Det er da også netop disse uddrag og billedmaterialet, der er dette værks styrke, idet det udover at være forholdsvist kort (63 sider) også er hvad man må kalde et populærhistorisk værk. Når det er sagt, så kommer det ganske godt rundt i mange af aspekterne ved sønderjydernes krigsdeltagelse, og kan tjene som en kort indføring i emnet.

I 2006 udkom den første samlede fremstilling af Sønderjyllands historie under Første Verdenskrig i form af værket 'Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918', redigeret af Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen.⁶ I en række artikler og faktabokse behandles mange aspekter af sønderjydernes involvering i Første Verdenskrig. Disse dækker både hjemmefronten i Sønderjylland, sønderjyder i den tyske kejsers klæder og i krigsfangenskab og eftervirkningerne af krigen i Sønderjylland, både i form af efterladte og krigsinvalidere og mindesmærker og soldaterforeninger. Af særlig interesse for dette speciale er artiklen af Martin Bo Nørregård om 'Sønderjyder ved fronterne'.⁷ Med feltpost og enkelte dagbøger som kilder søger han at belyse sønderjydernes liv på fronten i den tyske hær. Idet denne artikel bliver benyttet og grundigere behandlet senere i specialet, vil jeg ikke gå nærmere ind på den her.

⁴ Historiker og lektor ved Roskilde Universitet Claus Bundgård Christensen barsler i øjeblikket med en bog om emnet, der skal udkomme senere i år. Udgivelsesdatoen er dog ikke opgivet i skrivende stund. (Christensen, Claus Bundgård, *I krig for kejseren* (2009))

⁵ Kragh-Nielsen, Niels H., *Sønderjyder i den store krig 1914-18* (Aabenraa 1993)

⁶ Adriansen, Inge & Hans Schultz Hansen (Edd.), *Sønderjyderne og Den store Krig 1914 – 1918* (Aabenraa 2006)

⁷ Nørregård, Martin Bo, 'Sønderjyder ved fronterne' i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), pp. 95-124.

Udover de ovenstående findes også nogle værker, som beskæftiger sig med aspekter af sønderjydernes krigsdeltagelse, som ligger i periferien af dette speciale område, men dog kan give værdifulde inputs. Af interesse for dette speciale er historiker Svend Falkner Sørensens undersøgelse af de sønderjyske desertører under Første Verdenskrig i værket 'Faneflugt?'.⁸ Heri undersøger han grundigt desertørernes antal og geografiske og demografiske sammensætning, deres flugtveje og metoder, de tyske myndigheders reaktion på deserteringerne, deres modtagelse i Danmark og grundene til deres flugt. Udover en række dagbøger og erindringer fra perioden, samt tyske akter, bygger undersøgelsen i høj grad på de såkaldte 'Ausbürgerungslisten', der var udarbejdet af de tyske myndigheder til brug ved fratagelsen af desertørernes preussiske statsborgerskab. Især det sidste aspekt af hans undersøgelse, årsagerne til desertering, er interessant for dette speciale, idet de kan tænkes at være begrundet i sønderjydernes nationale tilhørsforhold. Også dette kommer jeg nærmere ind på senere i specialet.

Der findes altså ikke et samlet værk, som behandler de dansksindede sønderjyske krigsdeltageres oplevelser ved fronten i dybden. Et sådant findes til gengæld for de engelske soldater i form af Denis Winters 'Deaths Men – Soldiers of the Great War' fra 1978.⁹ Heri beskriver Denis Winter grundigt alle aspekter af de engelske soldaters deltagelse i krigen, lige fra hvervning og træning over livet i og udenfor skyttegravene til kamp, lemlæstelse og død og de overlevendes skæbne efter krigen. Som kildegrundlag benytter han et bredt spektrum af breve, dagbøger, erindringer og interviews med veteraner. Desværre kommer han på intet tidspunkt ind på, hvorledes han har grebet kilderne an eller anser deres værdi kritisk. En anden svaghed er værkets fokus på engelske soldater, med få afstikkere til soldater fra andre dele af det britiske imperium, ligesom dets fokus geografisk er rettet mod vestfronten. Dette er dog ikke så meget en kritik af selve værket, som det er en vurdering af dets brugbarhed for dette speciale. Som jeg vil argumentere for mere udførligt senere i specialet, kan værket dog godt tjene som sammenligningsgrundlag for de dansksindede sønderjydernes krigsoplevelse, og vil også blive benyttet som sådant.

Et værk som Denis Winters om de tyske soldaters krigsoplevelse havde vel været et bedre sammenligningsgrundlag, idet det trods alt var i den tyske hær sønderjyderne gjorde tjeneste. Et sådant findes desværre ikke, ikke fordi tysk historieforskning ikke har haft fokus på Første Verdenskrig, men fordi fokus har ligget andetsteds. Med Versaillesfreden måtte Tyskland alene påtage sig skylden for Første

⁸ Sørensen, Svend Falkner, *Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-1918* (Aabenraa 1989)

⁹ Winter, Denis, *Death's Men – Soldiers of the Great War* (London 1979)

Verdenskrigs udbrud, og dette skyldspørgsmål, 'Kriegsschuldfrage' på tysk, har domineret tysk historieforskning om Første Verdenskrig fra dens slutning og et langt stykke frem i tiden. Over en socialvidenskabelig tilgang til krigen i 1970'erne, fandt individet, og herunder de enkelte soldater og deres skæbne, først vej ind i tysk historieforskning på området fra midten af 80'erne. Arbejdet med de mange millioner feltpostbreve, dagbøger, beretninger m.m., der skal danne grundlag for denne krigshistorie set nedefra, er dog stadig i begyndelsesfasen.¹⁰ Dette får man også indtryk af, når man læser nogle af de artikler fra tyske historikere, der beskæftiger sig med denne tilgang til Første Verdenskrig. Disse har ofte en snæver vinkel på krigsoplevelsen eller et snævert kildegrundlag, og siger ikke noget om en generel tysk krigsoplevelse.¹¹ Ligeledes bruger de ofte en del plads på at trække linier frem til Anden Verdenskrigs oprindelse og tyske soldaters krigsoplevelsers påvirkning af denne.¹² Det er der for så vidt ikke noget galt i, men det flytter fokus væk fra Første Verdenskrig. Den tyske historiker Bernd Ulrich har i sit værk 'Die Augenzeugen'¹³ beskæftiget sig med tyske feltpostbreve, men som undertitlen 'Deutsche Feldpostbriefe in Kriegs- und Nachkriegszeit 1914-1933' antyder, bruger han også en del plads på at trække linier længere frem i tiden end blot Første Verdenskrig. Da værket endvidere i lige så høj grad har feltpostbrevene i sig selv som deres indhold som studieobjekt, er der grænser for hvor meget krigsoplevelsen fylder i værket. Der findes altså ikke litteratur, der giver et helhedsindtryk af den tyske soldats krigsoplevelse, og som dermed kan tjene som sammenligningsgrundlag for sønderjydernes krigsoplevelse.

¹⁰ Hirschfeld, Gerhard, *Der Erste Weltkrieg in der deutschen und internationalen Geschichtsschreibung*, Aus Politik und Zeitgeschichte (B 29-30/2004), http://www.erster-weltkrieg.clio-online.de/_rainbow/documents/poluzeit/apuz_hirschfeld.pdf (15. januar 2009)

og Salewski, Michael, *Der Erste Weltkrieg* (Paderborn 2004), pp. 17-19.
¹¹ Se f.eks. Hettling, Manfred & Michael Jeismann, 'Der Weltkrieg als Epos. Philipp Witkops "Kriegsbriefe gefallener Studenten"', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch ...* (Essen 1993), pp. 175-198, der, som titlen antyder, har fokus på Philipp Witkops udgivelser af tyske studenters krigsbreve. Ligeledes Rauh-Kühne, Cornelia, 'Gelegentlich wurde auch geschossen: Zum Kriegserlebnis eines deutschen Offiziers auf dem Balkan und in Finnland', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Kriegserfahrungen* (Essen 1997), pp. 146-169, der fortæller en tysk officers oplevelser i Finland under krigen, set gennem hans dagbog.

¹² Hüppauf, Bernd, 'Schlachtenmythen und die Konstruktion des "Neuen Menschen"', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch ...* (Essen 1993), pp. 43-84, der analyserer brugen af myterne omkring slagene ved Langemarck og Verdun i efterkrigstiden. Under det første Ypern-slag i 1914 stormede tyske regimente overvejende bestående af unge studenter franske stillinger ved Langemarck med en blodig udgang.

¹³ Ulrich, Bernd, *Die Augenzeugen* (Essen 1997)

3. Den historiske baggrund

I dette kapitel vil den historiske baggrund for specialet blive ridset op. Kapitlet falder i to dele. Den første del beskriver Slesvigs historie op til Første Verdenskrig. Anden del omhandler Første Verdenskrig, og herunder også forholdene i Sønderjylland under krigen.

3.1 Slesvig-Holsten op til Første Verdenskrig

Slesvig-Holsten har i århundreder været et omstridt grænseland. I dette afsnit vil Slesvig-Holstens historie blive beskrevet, idet den er de sønderjyske soldaters baggrund, og den bagage de havde med i krigen. Da specialets fokus er de dansksindede sønderjyder, som deltog på tysk side i Første Verdenskrig, vil afsnittets fokus i høj grad være det nordlige Slesvig, hvor langt størstedelen af det danske mindretal boede. Ligeledes var det Danmarks nederlag i krigen 1864, der betød hertugdømmernes indlemmelse i Preussen, og beskrivelsen starter derfor med denne begivenhed.

3.1.1 Efter 1864

Det var ovenpå nederlaget i krigen samme år, at den danske krone i 1864 måtte afstå Slesvig, Holsten og Lauenborg til Østrig-Ungarn og Preussen, med nogle få landområder i det nordlige Slesvig samt Ærø som erstatning for de kongerigske enklaver i hertugdømmet. Slesvig, Holsten og Lauenborg var nu under et fælles østrig-ungarsk og preussisk herredømme.¹⁴

Tilbage efter afståelsen stod en omtumlet dansksindet befolkningsdel. Ikke alene havde de nederlaget og flugten af en række betydningsfulde mænd at skulle fordøje, deres situation som nationalt mindretal i opposition til flertallet var også ny. Der kom dog hurtigt initiativer i gang, således allerede i 1865 med bl.a. 2.200 slesvigeres rejse til København og en åbenlys fejring af Christian 9.s fødselsdag i Aabenraa. De dansksindede blev behandlet med respekt af det preussiske styre i denne første periode. Det var den augustenburgske bevægelse og striden med Østrig-Ungarn, som havde styrets bevågenhed.¹⁵

Den fælles styrelse under Østrig-Ungarn og Preussen holdt ikke længe. Allerede under krigen 1864 blev der arbejdet i to retninger for Slesvig-Holstens fremtid: Preussen og Bismarck ønskede at annektere området som et led i bestræbelserne for Tysklands samling. Imod dette stod den augustenburgske hertug, som, med støtte fra en stor del af hertugdømmernes tyske befolkning og en række tyske småstater, ønskede en Slesvig-Holstensk stat under hans ledelse. Østrig-Ungarn

¹⁴ Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830* (København 1982), pp. 189-209.

¹⁵ Ibid., pp. 212-215 og 217-218.

støttede også denne retning imod Preussens anneksionsønsker.¹⁶ Stridighederne om forvaltningen af Slesvig-Holsten og om ordningen af en tysk nationalstat førte i sommeren 1866 til krig mellem Preussen og Østrig-Ungarn. Den 3. juli sejrede preusserne afgørende over østrig-ungarerne ved Königgrätz. Allerede inden krigen var preussiske tropper gået ind i Holsten, som forvaltedes af Østrig-Ungarn, fra Slesvig, der forvaltedes af Preussen. Pragfreden fra den 23. august 1866 blev krigens slutning. Freden gav Preussen gevinster i form af indlemmelsen af en del land samt opløsningen af det Tyske Forbund og dannelsen af et nordtysk forbund med Preussen i spidsen, på bekostning af det besejrede Østrig-Ungarn. Blandt gevinsterne var også østrig-ungarernes rettigheder til Slesvig-Holsten. I vinteren 1866-1867 blev hertugdømmerne inkorporeret i det preussiske kongedømme som en 12. provins. I Pragfreden var der dog også en artikel, som var en torn i øjet på den preussiske kansler Bismarck. I Pragfredens artikel 5 står nemlig,

”...at befolkningen i de nordlige distrikter af Slesvig skal afstås til Danmark, når den ved fri afstemning tilkendegiver ønsket om at blive forenet med Danmark.”¹⁷

Artiklen, der var blevet til på fransk forslag og blev fastholdt af Østrig-Ungarn, fik naturligvis stor betydning for de dansksindede slesvigere.¹⁸

3.1.2 Under preussisk styre

Meget hurtigt efter overtagelsen gik preusserne i gang med at reformere en række områder i Slesvig-Holsten. Det gjaldt specielt på to områder, hvor der blev ryddet op i de noget forældede tilstande, som havde været gældende i hertugdømmerne indtil 1864. For det første på retsområdet, som blev opbygget efter preussisk forbillede, ligesom preussisk lovgivning med tiden kom til at gælde. For det andet i administrationen, hvor der blev ryddet grundigt op, og hertugdømmerne blev slået sammen til en provins. En overpræsident og en regeringspræsident stod i spidsen for denne provins, med provinsiallanddagen som rådgivende organ. Provinsen blev inddelt i 20 kredse, hver med en landråd og en kredsday, der kunne øve indflydelse på visse dele af forvaltningen, i spidsen. Pladserne i kredsdayen blev fordelt mellem et fast antal valgt af godsejerne, efter

¹⁶ Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830* (København 1982), pp. 209-212 og Hansen, Hans Schultz, 'Demokratie oder Nationalismus – Politische Geschichte Schleswig-Holsteins 1830-1914', Ulrich Lange (Ed.), *Geschichte Schleswig-Holsteins* (Neumünster 1996), pp. 456-458.

¹⁷ Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830* (København 1982), p. 220.

¹⁸ Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830* (København 1982), pp. 216-221 og Hansen, Hans Schultz, 'Demokratie oder Nationalismus – Politische Geschichte Schleswig-Holsteins 1830-1914', Ulrich Lange (Ed.), *Geschichte Schleswig-Holsteins* (Neumünster 1996), pp.458-459.

en reform i 1888 de større skatteydere, og et antal valgt af kommunalbestyrelserne. Reformen i 1888 betød også at kredsningerne i de tre nordslesvigske kredse Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, bl.a. gennem manipulation, ikke længere havde dansk flertal.¹⁹

I byerne og på landet kom det ligeledes til en ny ordning på det administrative område efter 1867, med nogle ændringer i 1888. Der kom nye inddelinger på landet, og både her og i byerne blev der valgt repræsentative forsamlings- og kredsningerne. Kredsningerne kunne foreslå en amtsforstander til de nyindførte amtsdistrikter, men valget var i sidste ende overpræsidentens. Valgretten til den repræsentative forsamling i landkommunerne, der havde erstattet sognene, og i byerne byggede på skattebetaling og indtægt. Det var bystyret, som fastsatte grænserne for valgretten, og sammen med overpræsidentens veto i forhold til amtsforstandervalget, blev det brugt til at holde dansksindede og socialdemokrater udenfor indflydelse i Slesvig-Holsten. Forbilledet for den nye ordning var igen det preussiske, uden at det blev en stringent preussisk model. Dog var der en tendens over perioden til, at andelen af preussiske embedsmænd i de højeste embeder steg markant.²⁰

Udover det ovenstående betød indlemmelsen i Preussen også, at Slesvig-Holsten blev underlagt preussisk lovgivning på forsamlings-, forenings- og presseområdet. Denne lovgivning blev også brugt til at holde dansksindet virksomhed og presse i ave. Der fandtes dog gode klagemuligheder, som beskyttede mod overgreb, og disse blev benyttet med held. Det kom desuden til en større omlægning og modernisering af skatte- og afgiftsområdet, der førte til protester i første omgang. Blandt de største ændringer på det personlige plan efter indlemmelsen i Preussen, var dog den preussiske værnepligt. Indtil 1893 var tjenesteperioden 3 år og derefter 2 år, dog med mulighed for en etårig frivillig tjenesteperiode for højere uddannede. Værnepligten var stærkt medvirkende til omfattende udvandring, formentlig bl.a. med begrundelse i Pragfredens §5, der gav håb om, at Nordslesvig ville blive dansk og at de udvandrede dermed kunne vende tilbage i en nær fremtid. En særlig problematisk gruppe i Nordslesvig udgjorde de såkaldte optanter, der i henhold til fredsftalen fra 1864 i 6 år kunne vælge at være danske statsborgere, givet at de udvandrede til Danmark. I 1869 fik de lov til at vende tilbage til Slesvig-Holsten, hvis de opførte sig pænt. Da det i 1870 kom til krig mellem Preussen og Frankrig, flygtede så mange af de indkaldte nordslesvigere, både optanter og

¹⁹ Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830* (København 1982), pp. 223-229 og Hansen, Hans Schultz, 'Demokratie oder Nationalismus – Politische Geschichte Schleswig-Holsteins 1830-1914', Ulrich Lange (Ed.), *Geschichte Schleswig-Holsteins* (Neumünster 1996), pp.459-460.

²⁰ Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830* (København 1982), pp. 229-231 og Hansen, Hans Schultz, 'Demokratie oder Nationalismus – Politische Geschichte Schleswig-Holsteins 1830-1914', Ulrich Lange (Ed.), *Geschichte Schleswig-Holsteins* (Neumünster 1996), pp.463-464.

andre, til Danmark, at det kom til undtagelsestilstand i regionen. De flygtede håbede på fransk sejr, og en eventuel dansk indtræden i krigen, men begge håb forblev uindfrie. I 1872 fik de lov at vende tilbage med løfte om milde straffe og igen under forudsætning af, at de opførte sig pænt. Efter krigen fortsatte udvandringen, ikke blot fra Nordslesvig, men fra alle de af Preussen efter 1866 indlemmede områder, bl.a. på grund af en økonomisk afmatning. Udvandringen fra Nordslesvig var dog markant højere, fortrinsvist til Danmark og USA, hvilket betød en markant lavere befolkningstilvækst i området end i det øvrige Preussen.²¹

Med indlemmelsen i en ny stat måtte handel og erhvervsliv også omstille sig mod et nyt marked. Fra et fokus mod det danske og engelske marked blev nu det tyske marked det primære. Efter en omstillingsproces, der kostede nogen industrier livet, gik dog også dette godt. Landbruget var stadig det vigtigste erhverv, og efter en nedgangstid i slutningen af 1800-tallet, fik det også del i det opsving, der varede indtil Første Verdenskrigs begyndelse. I perioden skete også en vandring fra land til by, og en omfordeling af arbejdskraften fra landbruget til industri- og servicesektoren. Kort før Første Verdenskrigs begyndelse, i 1907, var erhvervsfordelingen i Slesvig-Holsten følgende: Landbrug og fiskeri beskæftigede 32 %, håndværk og industrien 32 %, tjenesteydelser 34 % og 2 % i andre erhverv. Med en udbygning af jernbane- og vejnet og anlæggelsen af Kielerkanalen blev også infrastrukturen forbedret.²²

Politisk blev det især socialisterne og socialdemokratiet, der fik taget i den slesvig-holstenske befolkning op til Første Verdenskrig. På trods af forfølgelser og lovindgreb imod dem i slutningen af 1800-tallet, fik de 40,4 % af stemmerne ved rigsdagsvalget i 1912. Valgmetoden betød dog, at antallet af repræsentanter til landdagen var langt mindre end stemmeprocenten kunne antyde. I Nordslesvig var billedet dog anderledes, idet der ikke fandtes så god grobund for socialdemokraterne der, og samtidig fyldte de nationale modsætninger meget. Kun i de større byer fik de for alvor fat. Der var dog gode forbindelser mellem socialdemokratiet og den danske bevægelse, idet de begge var udsat for repressalier fra magthavernes side, og fordi socialdemokraterne, med deres internationale linie, støttede nordslesvigernes ret til selvbestemmelse i det nationale tilhørsforhold. Det var de danske kandidater, der i Slesvig løb med en stor del af stemmerne. Til den preussiske rigsdag valgtes ved det første valg to danske repræsentanter, ved de efterfølgende, bl.a. på grund af en

²¹ Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830* (København 1982), pp. 235-241. Se også Momsen, Ingwer E. et al. (Edd.), *Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867-1945* (Neumünster 2001), p. 23-25 og 28.

²² Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830* (København 1982), pp. 238-249. Tallene for erhvervsfordelingen findes i: Momsen, Ingwer E. et al. (Edd.), *Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867-1945* (Neumünster 2001), p. 40.

omlægning af valgkredsene, frem til 1920 kun en enkelt, undtagen i 1881, hvor der også blev valgt to. I landdagen sad i hele perioden to danske repræsentanter. I begyndelsen var det protestpolitiken, der prægede de danske repræsentanters politiske virke. I rigsdagen gjorde den danske repræsentant opmærksom på Pragfredens §5 ved enhver given lejlighed, og på lavere niveau kom den til udtryk gennem edsnægtelser. Det var både en del af de embedsmænd, som var tilbage efter krigen, og de valgte repræsentanter til landdagen, der skulle aflægge troskabsed, og som nægtede. Det var dog en kortsigtet politik, der med Preussens sejr over Frankrig i 1870 og Pragfredens §5's ophævelse i 1878 blev mindre og mindre gangbar. Da den blandt andet også indebar, at dansksindede unge udvandrede til Danmark for at slippe for den preussiske værnepligt, kunne den på længere sigt blive direkte skadelig for den danske sag i Nordslesvig. I 1882 blev Hans Lassen den første danske landdagsrepræsentant, der aflagde eden. Populært var det dog ikke, og det kostede ham valget til rigsdagen to år senere.²³

H.P. Hanssen, som skulle blive en af de dansksindede sønderjyders mest fremtrædende ledere, havde aftjent sin værnepligt og mærkede hvor upopulært det var under en orlov i julen 1880, hvor "...de gamle danske bønder i Nybøl [spyttede] efter ham uden for kirkedøren."²⁴ Efter endte studier, bl.a. i København, vendte H.P. Hanssen tilbage til Sønderjylland, hvor han slog sig ned som journalist og gik ind i politik. Politisk var han tilhænger af og fortaler for den forhandlingslinje, som kom til at stå overfor protestpolitiken i dansksindede kredse. I 1888 var han med til at stifte Vælgerforeningen for Nordslesvig, der havde succes med at organisere det dansksindede politiske arbejde. I 1896 valgtes han til den preussiske landdag efter Hans Lassen, en post han beklædte frem til 1908. I 1906 efterfulgte han sin argeste modstander i striden om protest- eller forhandlingspolitik, redaktør på Flensborg Avis Jens Jessen, som rigsdagsmand ved dennes død. Denne post beholdt han frem til 1918, og med H.P. Hanssen i spidsen, var forhandlingslinjen blevet den fremherskende i det dansksindede politiske arbejde, om end ikke uden kamp.²⁵

På lavere niveauer var der også flere initiativer, der forfægtede den danske sag. Dels på avisområdet, hvor der fandtes en række dansksindede aviser, bl.a. det 1868 genopståede Dannevirke, den samme år oprettede Flensborg Avis og Hejmdal, der i 1893 blev overtaget og drevet af H.P. Hanssen. Dels gennem stiftelsen af en række foreninger, der skulle støtte og bevare danskheden i området.

²³ Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830* (København 1982), pp. 250-266 og Hansen, Hans Schultz, 'Demokratie oder Nationalismus – Politische Geschichte Schleswig-Holsteins 1830-1914', Ulrich Lange (Ed.), *Geschichte Schleswig-Holsteins* (Neumünster 1996), pp. 468-474, 476-477 og 479.

²⁴ Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830* (København 1982), p. 267.

²⁵ Ibid. pp. 266-268 og 271-279.

Som reaktion på den øgede fortyskning af skolerne, der toppede med skoleinstruksen af 18. december 1888, stiftedes i 1880 Foreningen til det Danske Sprogs bevarelse i Nordslesvig, kaldet Sprogforeningen, og i 1892 Den Nordslesvigske Skoleforening, kaldet Skoleforeningen. Dertil kom en række foredragsforeninger og frimenigheder, som også arbejdede for en bevarelse af danskheden.²⁶ Disse avisers og foreningers arbejde forløb dog ingenlunde uden forhindringer fra myndighedernes side, men på intet tidspunkt blev der slået så hårdt ned på det danske mindretal som i de fire år med Ernst Mathias von Köller som overpræsident for Slesvig-Holsten.

3.1.3 Köller-tiden

Den 56-årige preussiske politiker af pommersk adelsslægt, von Köller, tiltrådte embedet som overpræsident for Slesvig-Holsten den 7. august 1897, og den første tid på posten brugte han til at sætte sig ind i situationen i provinsen. Et af de store stridspunkter omkring det danske mindretal i denne periode, var deres masseudflugter til arrangementer i Danmark, bl.a. også med deltagelse af danske embedsmænd, og disse forsøgte von Köller at få standset på diplomatisk plan mellem Danmark og Tyskland, men uden held. Først godt et år inde i hans embedsperiode begyndte den hårde politik overfor det danske mindretal, som perioden er kendt for, og som er kommet til at bære hans navn.²⁷

Drevet af et ønske fra kejseren, hvis kone var datter af den augustenburgske hertug Frederik og stadig bar nag til danskerne, og fra de fire landråder i de nordligste kredse af Slesvig om at skabe ro i Nordslesvig gennem hårde tiltag overfor det danske mindretal, afholdt Köller en konference med de fire landråder i september 1899, der blev begyndelsen på disse tiltag. I første omgang drejede det sig om udvisninger. Da dansksindede, som var preussiske statsborgere, ikke kunne udvises, greb myndighederne i stedet for til at udvise deltagere i masseudflugternes danske ansatte, som var indvandret nordfra for at arbejde, for ad den vej at ramme deres arbejdsgivere. Udvisningerne ramte også ansatte af dansksindede agitatorer, ligesom det gik ud over optanterne og deres børn. De fire landråder gik ikke ens til værks i deres kredse, og mens landråden i Haderslev var den mest ivrige med udvisningerne, forsøgte landråden i Sønderborg på eget initiativ at

²⁶ Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830* (København 1982), pp. 266 og 279-286 og Hansen, Hans Schultz, 'Demokratie oder Nationalismus – Politische Geschichte Schleswig-Holsteins 1830-1914', Ulrich Lange (Ed.), *Geschichte Schleswig-Holsteins* (Neumünster 1996), p. 479.

²⁷ Sievers, Kai Detlev, 'Die Köllerpolitik und ihr Echo in der deutschen Presse 1897-1901', *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins* 1964, pp. 13-31, 47-50 og 58-61.

ramme forældre, der sendte deres børn i danske skoler, hvad von Köller dog fik bragt til ophør.²⁸

Selvom meningene var splittede, var von Köller, og den politik han stod for, populær i en række kredse, specielt de tysksindede i Nordslesvig og de regeringsvenlige kredse. Man mente at have kuet det danske arbejde, der dog fortsatte, blot mere skjult. Men udvisningen af arbejdskraft begyndte efterhånden også at ramme tyske arbejdsgivere, og ved nye konferencer i maj 1899 og i marts 1900 blev udvisningerne omorganiseret, ligesom en række nye tiltag blev vedtaget. Blandt disse var, at skolefrihed til høstarbejde ikke længere blev givet til børn, der arbejdede for danske foreningers støtter og værter for deres arrangementer. Derudover var der en række tiltag, der ikke benyttede sig af tvang. Disse var bl.a. økonomisk støtte til tyske foreninger – sådanne fandtes naturligvis også i Nordslesvig - og tyske aviser, uden at disse dog kunne udkonkurrere de dansksindede aviser i Nordslesvig. Desuden gav von Köller en erklæret støtte til de tyske nybyggerforeninger i området, hvis formål var at opkøbe gårde fra danske ejere og sælge dem til tyskere, der skulle lokkes til landsdelen.²⁹

Ernst Mathias von Köller var kun i embedet som slesvig-holstensk overpræsident i fire år, idet han den 16. august 1901 blev sendt til Alsace-Lorraine som statssekretær. På trods af dens korte varighed blev hans embedsperiode synonym med preussiske overgreb i Nordslesvig, og den kom til at have konsekvenser langt frem i tiden. Det dansksindede arbejde var ikke blevet knægtet, nærmest tværtimod, og frontlinierne var blevet trukket op. Ligeledes gjaldt, at alle fremtidige tiltag

”... doch noch einen friedlichen Ausgleich der vorhandenen nationalen Gegensätze herbeizuführen, mussten angesichts der immer fühlbaren Abneigung der überwiegend dänisch gesinnten Bevölkerung gegen alles Deutsche scheitern.”³⁰

3.1.4 Op til Verdenskrigen

Den hårde politik mod dansksindede i Nordslesvig fortsatte et kort stykke tid efter von Köllers udnævnelse i Alsace-Lorraine. De danske foreninger var, trods nedgang i starten, kommet styrket og bedre organiseret ud af tiden under von Köller, og de var i stand til, med hjælp fra nord for grænsen, at modsvare tiltag fra tysk side. Allerede i 1898 blev der indsamlet penge i kongeriget for at bevare gårde i Nordslesvig på danske hænder, imod de tyske nybyggerforeninger. Kampen om jorden fortsatte, og billige lån fra den tyske stat til køb af gårde i grænseområderne, der for alvor slog igennem i Nordslesvig fra

²⁸ Ibid., pp. 61-73, 79-87 og 90-93.

²⁹ Ibid., pp. 136-158.

³⁰ Ibid., pp. 161-165. Citatet findes side 164.

1906 blev modgået med oprettelsen af Nordslesvigsk Kreditforening i 1910, og i 1914 stod kampen vel nærmest uafgjort. Et forbud mod at mødes i offentlige lokaler, som var blevet til under von Köller, var blevet modgået gennem opførelsen af 50 forsamlingshuse. Alt i alt stod de dansksindede altså stærkt op imod krigens begyndelse, og Slesvigs biskop Theodor Kaftan har da også udtalt, at ”Nordslesvig var mere dansk i 1914 end i 1864.” Men da krigen kom, var det dog stadig H.P. Hanssens forhandlingslinie, der slog igennem, idet alle indkaldte mødte i trøjen ud fra devisen ’gør din pligt – kræv din ret’.³¹

3.2 Første Verdenskrig

I dette afsnit vil Første Verdenskrigs historie blive beskrevet kort. Fokus vil ligge på Tyskland, og på øst- og vestfronten, der var de primære slagmarker i krigen, også for sønderjyderne, men derudover vil nogle af de andre af krigens fronter også blive inddraget. Sidst i afsnittet vil Sønderjylland under krigen blive beskrevet. Indledningsvis vil optakten til krigen blive beskrevet.

3.2.1 Optakten

I starten af august 1914 føg krigserklæringerne rundt mellem de største europæiske stater, og Første Verdenskrig var en realitet. På den ene side stod Tyskland og Østrig-Ungarn, på den anden side Rusland, Frankrig og Storbritannien som de største aktører. En lang række faktorer havde været medvirkende til at det kunne komme dertil, og en lang række tiltag, der kunne have forhindret det, var mislykkedes. I det følgende vil de vigtigste af dem kort blive ridset op. På den længere bane var især imperialismen medvirkende til at skabe spændinger mellem Europas førende nationer. Stater blev betragtet i en darwinistisk optik, dvs. en stat som ikke voksede, var en døende stat. Dertil kom, at der efterhånden ikke var plads til vækst, uden at det skulle ske på bekostning af andre. Et oprustningskapløb, herunder specielt et flådekapløb mellem Tyskland og Storbritannien lagde yderligere til spændingerne. På det diplomatiske plan førte forskellige forhandlinger og begivenheder til, at op imod krigens udbrud stod Østrig-Ungarn og Tyskland sammen i et forbund, mens Frankrig og Rusland stod sammen. Storbritannien og Frankrig var knyttet sammen i et løsere forbund. En sidste medvirkende faktor, som skal nævnes her, var de krigsplaner, som blev udarbejdet af de enkelte landes generalstaber og forelå i alle de førende lande. Den vigtigste og mest kendte af disse var den tyske Schlieffen-plan, der forudsagde, at

³¹ Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830* (København 1982), pp. 291-301. Citatet er hentet på side 300. Desuden: Hansen, Hans Schultz, ’Demokratie oder Nationalismus – Politische Geschichte Schleswig-Holsteins 1830-1914’, Ulrich Lange (Ed.), *Geschichte Schleswig-Holsteins* (Neumünster 1996), pp. 481-483 og Sørensen, Svend Falkner, *Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-1918* (Aabenraa 1989), pp. 16-17.

Tyskland, for at sejre i en eventuel tofrontskrig, først og hurtigt måtte slå Frankrig i vest før Rusland kunne nå at mobilisere sin hær, for derefter at sætte hele sin styrke ind mod Rusland i øst.³²

Selvom mange faktorer trak i den retning, var der dog ikke tale om en fastlagt bane, som ikke kunne føre til andet end krig, der var også faktorer, som trak imod krig, hvoraf to skal nævnes her. På russisk initiativ blev der indkaldt til en fredskonference, der afholdtes i Haag i 1899. Her blev bl.a. oprustningen og forskellige metoder til mægling mellem landene diskuteret, men uden at det rigtigt førte noget med sig. En anden faktor var socialdemokraterne med den fremgang de havde og den internationale linie de stod for op til krigen. Forenklet så de krig som en del af klassekampen, der altså skulle føres mellem klasserne, mens krig mellem staterne, oprustning, Haag-konferencen med mere var det kapitalistiske systems krampagtige forsøg på at leve videre på arbejderens bekostning, og som dermed måtte forhindres. Men da det endelig kom til krig, vendte de sig bort fra internationalismen, og gik i krig for deres respektive stater.³³

Den 28. juni 1914 skete så mordet på ærkehertug Franz Joseph i Sarajevo, begået af serbiske separatister. Balkan var også på denne tid en veritabel heksekedel. Der var ført to krige i området i henholdsvis 1912 og 1913, dels for at erobre land fra Osmannerriget, dels om overherredømmet i området. Desuden var området såvel russisk som østrig-ungarsk interessesfære, for ikke at nævne det nedadgående Osmannerrige. Østrig-Ungarn så mordet som en kærkommen lejlighed til at straffe Serbien, hvis regering Østrig-Ungarn mente var indblandet. Østrig-Ungarn turde dog ikke tage affære med det samme, men søgte i stedet rygdækning hos deres allierede, Tyskland, der af frygt for det multinationale og spændingsfyldte Østrig-Ungarns, og dermed deres eneste allieredes, fortsatte eksistens, gav tilsagn om fuld støtte den 6. juli 1914. Stadigvæk var Østrig-Ungarn tøvende, og først den 23. juli leverede det et ultimatum til Serbien, hvis betingelser det mente måtte være uspiselige. Mod forventning accepterede Serbien alle betingelser på nær en, hvad der burde have været oprejsning nok for Østrig-Ungarn. Alligevel valgte Østrig-Ungarn at erklære Serbien krig den 28. juli, hvad der var udslagsgivende af to årsager. For det første var der gået for lang tid mellem mordet på ærkehertugen og Østrig-Ungarns reaktion mod Serbien til, at der stadig herskede en international stemning mod Serbien, for det andet havde Østrig-Ungarn fået oprejsning. To dage senere påbegyndte Rusland mobiliseringen, og på trods af forsøg fra både den tyske kejser og

³² Salewski, Michael, *Der Erste Weltkrieg* (Paderborn 2003), pp. 22-43 og 66-77 samt Keegan, John, *Der Erste Weltkrieg – Eine europäische Tragödie* (Hamburg 2004), pp. 21-75.

³³ Salewski, Michael, *Der Erste Weltkrieg* (Paderborn 2003), pp. 29-30 og 58-65 samt Keegan, John, *Der Erste Weltkrieg – Eine europäische Tragödie* (Hamburg 2004), pp. 31-34.

Storbritannien på få den standset, fastholdt russerne den. Den russiske mobilisering tvang Østrig-Ungarn til også at påbegynde mobiliseringen 31. juli, og en konflikt syntes uundgåelig. 1. august mobiliserede Frankrig også. Låst af sit løfte til Østrig-Ungarn og af Schlieffenplanen var Tyskland tvunget til at reagere. 1. august blev også den tyske mobilisering sat i gang og samme dag erklærede Tyskland Rusland krig. 3. august erklærede Tyskland Frankrig krig, 4. august gik tyske tropper ind i Belgien, hvis neutralitet var garanteret af Storbritannien, der dermed erklærede Tyskland krig. 6. august fulgte Østrig-Ungarns krigserklæring til Rusland, og 12. august erklærede Frankrig og Storbritannien Østrig-Ungarn krig. Første Verdenskrig var begyndt.³⁴

Både i Frankrig og i Tyskland lykkedes det at overbevise folket om, at det var en påtvunget forsvarskrig man førte. I begge lande lykkedes det at skabe en borgfred, og alle på nær de mest ekstreme socialister stimlede sammen under fanerne. Under den nationale begejstrings jubel drog Europas soldater frem mod slagmarkerne, mod hvad alle troede ville blive en hurtig krig.³⁵

3.2.2 Vestfronten

Mod vest stod langt den største del af den tyske hær opmarcheret mod den belgiske og franske grænse. De fleste af de sønderjyder, som var blevet indkaldt ved krigens start, stod også opmarcheret her. De var en del af 1. armé, som stod længst mod nord, og som skulle udgøre højre fløj af den lange front, der skulle svinge ned gennem Belgien og ind i Frankrig. De senere indkaldte sønderjyder blev fordelt på mange forskellige enheder.³⁶

Efter at have nedkæmpet belgierne, der gjorde mere modstand end man havde regnet med fra tysk side, begyndte tyskerne indmarchen i Frankrig både fra Belgien og fra den fransk-tyske grænse. Det gik støt fremad imod franskmændene, og på den yderste del af fronten mod vest imod den lille, men professionelle britiske ekspeditionsstyrke (BEF). Under fremmarchen åbnedes dog et hul i den tyske front, som franskmændene og briterne søgte at udnytte. Det følgende Marne-slag i begyndelsen af september 1914 standsede tyskernes fremrykning, og de trak sig tilbage bag floden Aisne, hvor de gravede sig ned. Dermed gik de også endeligt bort fra Schlieffenplanen. Franske og britiske angreb på denne linie, der strakte sig til den schweiziske grænse, blev stoppet og alle huller i den blev lukket. Men mellem den yderste del af fronten og havet mod vest, var der endnu et stort åbent hul.³⁷

³⁴ Salewski, Michael, *Der Erste Weltkrieg* (Paderborn 2003), pp. 89-98 og Keegan, John, *Der Erste Weltkrieg – Eine europäische Tragödie* (Hamborg 2004), pp. 79-109.

³⁵ Salewski, Michael, *Der Erste Weltkrieg* (Paderborn 2003), pp. 99-111.

³⁶ Kragh-Nielsen, Niels H., *Sønderjyder i den store krig 1914-18* (Sønderjyske billeder, 4; Aabenraa 1993), pp. 6-7.

³⁷ Salewski, Michael, *Der Erste Weltkrieg* (Paderborn 2003), pp. 112-123 og Keegan, John, *Der Erste Weltkrieg – Eine europäische Tragödie* (Hamborg 2004), pp. 113-186.

Den næste fase af krigen på vestfronten er blevet døbt 'væddeløbet mod havet'. Franskmændene og briterne forsøgte at komme uden om tyskerne flanker for at gå dem i ryggen, og tyskerne forsøgte at forhindre det. I begyndelsen af oktober var der kun et smalt hul tilbage i fronten ved og nord for den belgiske by Ypern. Her stod tyskerne overfor franskmændene, det nu voksende BEF og helt ud til kysten mod resterne af den belgiske hær. Her udkæmpedes det første Ypern-slag frem til slutningen af november, men uden at det kom til gennembrud fra nogen side. Vestfronten var med vinterens komme frosset fast på en uafbrudt linie af skyttegrave mellem Schweiz og havet, der ikke skulle flytte sig meget over de næste 4 års krig.³⁸

Året 1915 brugte tyskerne på at grave sig dybere ned og anlægge en yderligere forsvarsstilling 2-3 km. bag fronten. Da de havde valgt at trække sig tilbage og grave sig ned i 1914, havde de kunnet vælge, hvor de gravede sig ned, og havde derfor ofte fordel af den lokale geografi. Da de endvidere sendte flere tropper østpå mod Rusland og til hjælp for Østrig-Ungarn, var målet på vestfronten først og fremmest at holde fast. Anderledes var det for franskmændene og briterne. Specielt franskmændene var indstillet på offensiven, og gravede sig ikke på samme måde dybt ned, da de ville have tyskerne kastet ud af landet og vinde det besatte tilbage. BEF, der voksede støt, bl.a. med oprettelsen af den såkaldte 'Kitchener-hær', og efterhånden overtog flere frontafsnit fra franskmændene, var også indstillet på offensiven, men udbyggede alligevel deres skyttegravssystemer. Et problem ved at føre offensiver var at finde et egnet sted. Det var langt fra hele frontlinien, der egnede sig til større operationer, som f.eks. Vogeserne og i det mudrede Flandern. Det gjorde, at nogle frontafsnit var 'rolige', mens andre frontafsnit var mere aktive.³⁹ På de mere rolige frontafsnit var der ofte en 'lev og lad leve' stemning i forhold til fjenden, og nogle steder var der endda tale om internationale pigtrådsforhindringer, der blev vedligeholdt fra begge sider for at gøre angreb umulige. På højere militært niveau var denne stemning dog upopulær, og blev søgt modgået ved at danne patruljer, der foretog små angreb på fjendtlige skyttegrave.⁴⁰

De første i offensiven i 1915, var briterne. I marts angreb de de tyske stillinger ved Neuve-Chapelle, men opnåede intet derved. Dernæst var det tyskerne tur. Sidst i april førte de en offensiv ved Ypres af to årsager: For det første for at skjule troppebevægelserne mod øst, for det andet for at teste et af Første Verdenskrigs nye våben: Gas. De britiske forsvarere fandt dog hurtigt modtræk mod gassen, og heller ikke denne offensiv førte til noget. I maj førte

³⁸ Keegan, John, *Der Erste Weltkrieg – Eine europäische Tragödie* (Hamburg 2004), pp. 186-199.

³⁹ Ibid., pp. 251-274.

⁴⁰ Ibid., pp. 461-462.

franskmændene og briterne en fælles offensiv i Artois, og igen i september i Artois og Champagne. Heller ikke disse offensiver gav noget resultat, udover høje tab og en lille landgevinst.⁴¹

Når disse offensiver, og til dels også de tidligere, fejlede, skyldtes det en række faktorer. Dels de omfattende forberedelser, der ikke kunne skjules for fjenden, ikke mindst det omfattende indledende artilleri-bombardement, som ikke efterlod tvivl om at noget var på færde. Derudover ligger en række andre faktorer til grund, som den britiske historiker John Keegan i sit værk 'Der Erste Weltkrieg – Eine europäische Tragödie' deler op i to grupper: Funktionelle faktorer og strukturelle faktorer. Den første gruppe omfatter utilstrækkelig artilleristøtte, stiv planlægning, forkert opstillede reserver og utilstrækkelig uddelegering af befalingsmagt. I den anden gruppe lægger han ubevægeligheden og den totale sårbarhed af fremrykkende infanteri og manglen på hurtig kommunikation. Offensiverne under resten af krigen blev i en vis grad påvirket af disse, og mens de funktionelle faktorer blev afhjulpet med tiden, forblev de strukturelle faktorer uløste gennem hele krigen.⁴²

I vestfrontens historie er året 1916 synonymt med to af Første Verdenskrigs mest berygtede slag, slagene ved Verdun og Somme. Frankrig og Storbritannien planlagde en stor offensiv på vestfronten for 1916, men da Tyskland åbnede deres offensiv ved Verdun i slutningen af februar, kom de dem i forkøbet.⁴³

Fæstningen Verdun var valgt som tysk mål, da den tyske hærledelse var overbevist om at franskmændene ville forsvare den til sidste mand, og det var netop tyskernes mening at få Frankrig til at forbløde her. Franskmændene bekræftede tyskernes overbevisning, og frem til juli rasede offensiven med store tab på begge sider. Herefter afbrød Tyskland offensiven, men i årets sidste 3 måneder gik franskmændene i offensiven, og erobrede det meste af det, de havde tabt, tilbage.⁴⁴

Somme-offensiven blev ført primært af briterne som en aflastning for de trængte franske tropper ved Verdun. Et indledende intenst artilleribombardement skulle rydde de tyske skyttegrave, og gøre det let for det fremrykkende infanteri, der gik frem 1. juli. Bombardementet havde dog ikke haft den ønskede effekt, og tyskerne kunne påføre briterne og franskmændene svimlende tab. Offensiven fortsatte næsten året ud, men på trods af en lille fremgang på 11 km. og indsættelsen af de første kampvogne i august, førte heller ikke denne offensiv til noget gennembrud. Til gengæld var store mængder af mænd og materiel blev kastet ind i de to offensiver, hvoraf Somme-

⁴¹ Ibid., pp. 274-288.

⁴² Ibid., pp. 273-274.

⁴³ Ibid., pp. 385-389.

⁴⁴ Ibid., pp. 390-399.

offensiven alene kostede begge sider hen ved 600.000 sårede og døde.⁴⁵

I marts 1917 trak tyskerne sig over en del af fronten tilbage til en færdigt udbygget stilling over en kortere frontlinie, kendt som Hindenburg-linien eller Siegfried-linien, bl.a. for derved at spare mandskab. Briterne og franskmændene førte i foråret to offensiver, og mens den britiske ved Arras havde en vis succes til at starte med, for derefter at standse og blive til endnu et udmattelsesslag, blev den franske offensiv ved Chemin des Dames stoppet brutalt og blodigt. Dette førte til, at de franske soldater begik omfattende mytterier, der måtte imødegås med bedre forhold for soldaterne, men også med henrettelser af mytteristerne. Mytterierne lagde sig i efteråret, og uden at tyskerne opdagede eller udnyttede dem, bl.a. på grund af to offensiver ført af briterne i sommeren og vinteren 1917. På trods af indsættelsen af kampvogne, førte disse dog heller ikke til noget afgørende.⁴⁶

To begivenheder havde stor betydning for krigsførelsen på vestfronten i 1918. Den 6. april 1917 havde amerikanerne erklæret Tyskland krig, men der skulle gå henved et år før deres militære tilstedeværelse i Europa nåede en udslagsgivende styrke. Den russiske revolution og det efterfølgende militære sammenbrud, jf. afsnittet om østfronten nedenfor, førte til tysk sejr og fredsslutning med Rusland i marts 1918. Den amerikanske krigserklæring betød, at tyskerne var kastet ud i et kapløb med tiden om at sejre, før amerikanerne kunne kaste deres fulde vægt ind i krigen, freden med Rusland betød, at de fik frisat en stor mængde mænd og materiel til at føre den offensiv, der skulle give dem sejren. Fra slutningen af marts iværksatte tyskerne en række offensiver med nye taktikker, der viste sig særdeles effektive. Men på trods af, at det lykkedes at trænge briterne og franskmændene et langt stykke tilbage over en bred front, kom der heller ikke noget afgørende gennembrud ud af disse offensiver. Offensiverne ebbede ud og fremdriften standsede, bl.a. fordi de udmattede tyske soldater fandt frem til erobrede franske og britiske forsyningsdepoter. Den sidste tyske offensiv startede midt i juli, og det blev ført med de sidste reserver af en tysk hær, der oven i købet var svækket af den spanske syge. Få dage senere startede de allierede en offensiv, nu med amerikanerne ved fuld styrke. Herefter var der kun en vej for de tyske tropper: Tilbage. Det begyndte også at knibe med allierede. 30. oktober sluttede det Osmanniske Rige våbenhvile og 3. november underskrev Østrig-Ungarn våbenhvile, og efter en omorganisering af regeringsmagten og Kejserens rejse i hollandsk eksil 10. november, kunne de tyske forhandlere underskrive en våbenhvile, der trådte i

⁴⁵ Ibid., pp. 400-417.

⁴⁶ Ibid., pp. 448-462 og 493-515.

kraft 11. november 1918.⁴⁷ Dermed var krigen ovre. Den havde kostet henved 15 mio. mennesker livet, heraf 9 mio. soldater. Tyskland havde mistet 2,7 mio. borgere, heraf 700.000 civile.⁴⁸ Dertil kom, at krigen havde kostet utallige invaliderede på krop og sjæl, materielle ødelæggelser, sult og meget mere. Tilbage stod forhandlingen af freden, der bl.a. førte til afstemningerne i 1920 og Sønderjyllands genforening med Danmark.

3.2.3 Østfronten

Situationen på den tyske del af østfronten ved krigens begyndelse var i høj grad dikteret af Schlieffen-planen, der foreskrev, at alt skulle sættes ind på at slå Frankrig hurtigt. Det betød, at tyskerne kun havde efterladt en lille hærstyrke østpå, og da denne mødte to talmæssigt overlegne russiske hære, der gik ind i Østpreussen, trak den sig mod ordrer tilbage. Det førte til en udskiftning af hærledelsen og hurtigt blev tilbagegang vendt til fremgang. I de sidste dage af august 1914 lykkedes det at omringe og tilintetgøre den ene af de to russiske hære i slaget ved Tannenberg. Den anden russiske hær undgik samme skæbne i slaget ved de masuriske søer i starten af september, og trak sig tilbage til Rusland. Derved vandt de tid, og kunne i en offensiv i slutningen af september vinde meget af det tabte tilbage. Længere sydpå bølgede kampene mellem Rusland og Østrig-Ungarn, med tiden hjulpet af Tyskland, frem og tilbage, og 1914 endte med en Østrig-Ungarsk sejr, der samtidig forpurrede Ruslands planer om enten at slå Tyskland direkte, eller indirekte gennem en sejr over Østrig-Ungarn. Østrig-Ungarn var dog hårdt ramt, dels gennem høje tabstal, dels derigennem, at dele af dets multinationale hær hurtigt mistede kampgejsten.⁴⁹

1915 begyndte med Tyskland og Østrig-Ungarn i offensiven. Østrig-Ungarn åbnede en vinteroffensiv i slutningen af januar. Trods succes i begyndelsen, blev den standset af russerne uden at have opnået et gennembrud, og da den blev genoptaget i slutningen af februar, fejlede den endnu engang. Selvom østrig-ungarerne vandt lidt land, var prisen i tab endnu engang høj, og en stor indesluttet garnison i Przemyśl overgav sig i slutningen af marts til russerne. Mod nord førte tyskerne en succesrig offensiv i Masurien fra begyndelsen af februar, hvor en russisk armé kun med nød og næppe undgik at blive omringet. Det lykkedes tyskerne at få russerne ud af Østpreussen ved denne lejlighed. I løbet af foråret havde østrig-ungarerne opdaget, at russerne led specielt under et fænomen, som alle de krigsførende

⁴⁷ Ibid., pp. 519-526 og 546-583.

⁴⁸ Overmans, Rüdiger, 'Kriegsverluste', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn 2003), pp. 663-666.

⁴⁹ Keegan, John, *Der Erste Weltkrieg – Eine europäische Tragödie* (Hamborg 2004), pp. 232-243.

magter var ramt af i begyndelsen af 1915: Troen på en kort krig gjorde, at rustningsindustrien var uforberedt og ikke kunne følge med forbruget ved fronterne. I april havde de og tyskerne derfor gjort klar til en ny offensiv ved Gorlice. På en forholdsvis kort front havde de koncentreret både mandskab og artilleri, og 1. maj begyndte offensiven. Offensiven var en succes, og frem til september, hvor de blev stoppet af efterårsregn og mudder, trængtes russerne næsten helt ud af Polen, og derudover trængte tyskerne dybt ind i Baltikum. Russerne havde dog opgivet en del af landet for at vinde tid, og dette og regnen gav dem den pause, de havde brug for, for at kunne fortsætte krigen.⁵⁰

Den tyske offensiv ved Verdun påvirkede også østfronten i 1916. For at afhjælpe trykket på franskmændene, men også på grund af den germanisering af de besatte områder, tyskerne havde iværksat, startede russerne en offensiv på den nordlige del af østfronten i midten af marts. Trods talmæssig overlegenhed blev offensiven dog en fiasko. Langt mere succesrig var den offensiv, de nødtvungent blev overtalt til at føre i sommeren, denne gang mod østrig-ungarerne. Navngivet efter generalen bag den, trængte Brusilow-offensiven østrig-ungarerne tilbage over hele fronten, nogle steder op til 100 km.⁵¹

I 1917 var krigen på østfronten præget af de to revolutioner, Rusland gennemgik i det år. Den første fandt sted i marts og førte til politiske omstruktureringer og zarens abdicering. På fronten fortsatte krigen, om end den russiske hær led af lav moral, og måtte gå tilbage mange steder. I oktober rykkede tyskerne frem mod Skt. Petersborg, og den 24. oktober satte Lenin den anden revolution i gang og kom til magten i spidsen for bolsjevikkerne. Disse tilbød straks en 3 måneders våbenhvile, hvad Tyskland og Østrig-Ungarn accepterede, og forhandlinger om fred begyndte i Brest-Litowsk. Samtidig gik den russiske hær i opløsning, og gik så at sige hjem.⁵²

Russerne nægtede at acceptere de tyske krav til en fredsslutning, og ved våbenhvilens udløb i februar 1918 gik den tyske hær frem uden at møde modstand. Efter en uge accepterede Rusland de hårde tyske betingelser for fred, og Første Verdenskrig var slut på østfronten. Godt nok måtte tyskerne efterlade en betydelig styrke i de erobrede områder, og kunne kun sende en mindre styrke vestpå, men de bedste styrker var allerede sendt af sted ved våbenhvilens indtræden. I Rusland rasede en borgerkrig, der skulle vare flere år, inden kommunisterne satte sig på magten i landet.⁵³

⁵⁰ Ibid., pp. 243-247 og pp. 324-331.

⁵¹ Ibid., pp. 420-425.

⁵² Ibid., pp. 462-475.

⁵³ Ibid., pp. 475-477.

3.2.4 Andre fronter

Der blev også kæmpet på andre fronter end vest- og østfronten. Eksempelvis i Serbien, hvor det først lykkedes Østrig-Ungarn at erobre landet i slutningen af 1915 med hjælp fra bl.a. Tyskland.⁵⁴ I løbet af krigen føjedes også nye lande til listen over krigsførende magter, der ofte mod løfter om gevinster i form af land sluttede sig til den ene eller anden side. Dette åbnede også nye fronter, men oftest var de nye allierede en større belastning end gevinst for de store krigsførende lande, idet de havde behov for støtte både i form af materiel og mandskab for at kunne klare sig.⁵⁵

Også havet var en slagmark under Første Verdenskrig, både på og under overfladen. På trods af Tysklands store oprustning på flådeområdet, var det stadig briterne, der beherskede havets overflade. Ved krigens begyndelse sejlede en række små tyske flådeenheder omkring på verdenshavene, men disse blev hurtigt nedkæmpet. Den britiske flåde lagde en jernring omkring Europa, der afholdt Tyskland og dets allierede fra at kunne modtage forsyninger ad vandvejen, hvilket langsomt skulle sulte dem ihjel. På den anden side betød den tyske flåde, som var stationeret omkring Østersøen og Helgoland, og det Osmanniske Riges indtræden i krigen på tysk side den 31. oktober 1914, at franskmændene og briterne var afskåret fra at kunne hjælpe deres russiske allierede ad den vej. Med den tyske flåde liggende i Østersøen var Danmarks geografiske beliggenhed af stor betydning, og på trods af dets neutralitet, måtte det vise sig velvilligt overfor Tyskland. Dette skete bl.a. gennem udlægning af miner i bælteerne.⁵⁶ Udover nogle træfninger i 1914 og 1915 var der ingen større slag mellem flådernes hovedstyrker, indtil de noget uforvarende stødte på hinanden i det, der skulle blive verdenshistoriens største søslag, Jyllandsslaget. Det blev udkæmpet 31. maj 1916, og endte med store tab på begge sider og en smal britisk sejr. Udover to halvhjertede forsøg på igen at løbe ud, blev den tyske flåde herefter nær sine baser, og den bedste del af mandskabet blev overflyttet til u-bådene. De omfattende mytterier og revolutionerne omkring de tyske flådebaser i 1918 kan ses som en fjernvirkning af dette.⁵⁷

U-bådene var Tysklands svar på den britiske blokade og forsøg på selv at ramme fjendtlige forsyningslinier på vandvejen. Indtil sænkningen af den amerikanske passagerdamper Lusitania i maj 1915 førte tyskerne uindskrænket u-bådskrig, der ramte uden varsel, også neutrale skibe. Efter Lusitania, der førte til diplomatisk krise mellem

⁵⁴ Ibid., pp. 351-357.

⁵⁵ Ibid., pp. 426-428.

⁵⁶ Bohn, Robert, 'Dänemark', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn 2003), pp. 422-423.

⁵⁷ Keegan, John, *Der Erste Weltkrieg – Eine europäische Tragödie* (Hamborg 2004), pp. 301-308 og 363-385 samt Salewski, Michael, *Der Erste Weltkrieg* (Paderborn 2004), pp. 207-215.

USA og Tyskland, satte tyskerne strengere grænser for u-bådskrigen. Ønsket om at udsulte de allierede fik dem dog til at genindføre den uindskrænkede u-bådskrig i februar 1917, og dette var stærkt medvirkende til USA's indtræden i krigen kort efter. Selv om det lykkedes at sænke en betydelig mængde skibe, var det ikke nok til at knække de allierede, og efterhånden som de gik over til konvojfart faldt effektiviteten af u-bådskrigen igen. Det lykkedes dermed aldrig tyskerne at lægge samme kvælende ring om de allierede, som briterne lagde om dem.⁵⁸

Under krigen var der på den diplomatiske front, sideløbende med krigshandlingerne, forsøg på at skabe fred, både udgående fra de krigsførende magter selv og fra anden side, f.eks. Paven. Disse førte dog ikke til noget, idet de ofte var farvede af den favorable position, Tyskland havde krigen igennem. Dermed kom de betingelser, Tyskland ønskede at slutte fred under, også til at stå i et vist modsætningsforhold til præmissen om en forsvarskrig, som det var gået i krig under. Dertil kom, at forslagene ofte blev afvist hurtigt af Frankrig og Storbritannien af frygt for en tysk separatfred med Rusland. I januar 1918 fremsatte den amerikanske præsident Wilson de såkaldte 14 punkter, der forudså en fredslutning baseret på folkenes selvbestemmelsesret. I sidste ende blev de to store fredsslutninger, der afsluttede krigen i øst og vest, dog sejrherrens diktatfred overfor en slået modstander. Tysk diktat over Rusland i øst, der dog blev annulleret da tyskerne havde tabt krigen i vest, og fransk domineret diktat over Tyskland i vest.⁵⁹

Efterhånden som krigen trak ud, og flere og flere dele af samfundet blev mobiliseret til støtte for krigsførelsen, begyndte man også at kunne tale om en hjemmefront. Samtidig med at millioner af mænd (og heste) var indkaldt til krigstjeneste, øgedes rustningsindustrien, mens andre vigtige industrier og fødevarereproduktionen skulle opretholdes. Det førte til mangel på arbejdskraft, der til dels blev forsøgt dækket af krigsfanger, men også førte til at mange kvinder fandt vej til arbejdsmarkedet. Manglen ramte især landbruget, og fødevarer blev en mangelvare, specielt for Tyskland og dets allierede, der var ramt af den britiske blokade. Manglen ramte også det neutrale Danmark, hvis skibsfart ligeledes var ramt af tyskernes uindskrænkede u-bådskrig. Til gengæld var der også danskere, bl.a. de såkaldte gullaschbaroner, der tjente mange penge på krigen. Manglen på mad i Tyskland førte til regulering ovenfra og rationeringer, og i sidste ende også til uro. Knaphed på andre råvarer førte ligeledes til, at statsmagten indførte reguleringer og fordelinger

⁵⁸ Keegan, John, *Der Erste Weltkrieg – Eine europäische Tragödie* (Hamborg 2004), pp. 371-376 og 488-493.

⁵⁹ Salewski, Michael, *Der Erste Weltkrieg* (Paderborn 2004), pp. 216-226, 258-263, 284-286, 292-298 og 333-336.

ovenfra. Dermed blev hele samfundet omordnet og mobiliseret til krigsførslen. Krigen var i denne forstand blevet total.⁶⁰

3.2.5 Sønderjylland under krigen

Allerede inden de første krigserklæringer var sendt afsted, fik krigen konsekvenser i Sønderjylland. Den 31. juli 1914 indtrådte krigstilstanden i Tyskland, og det førte bl.a. til, at en række fremtrædende dansksindede mænd og farvandskyndige i Sønderjylland blev arresteret som sikkerhedsforanstaltning. Blandt de arresterede var også rigsdagsmedlem H.P. Hanssen, som dog forholdsvis hurtigt kom på fri fod igen. De øvrige, herunder en del ansatte ved de dansksindede aviser, blev løsladt efterhånden og den sidste var på fri fod den 1. december 1914.⁶¹

Som en anden sikkerhedsforanstaltning, udover at en række af deres ansatte blev arresterede, blev de dansksindede aviser i landsdelen forbudt, et forbud der holdt til 5. september 1914. Herefter kunne de igen udkomme, om end de var underlagt censur, ligesom aviserne i resten af Tyskland. Det betød reguleringer, både af hvad de ikke måtte skrive og hvad de skulle skrive. Særligt måtte de lægge bånd på deres nationale sindelag, idet de f.eks. kun måtte benytte tyske stednavne med mere, og selv ved små overtrædelser var der hårde straffe, så som forbud mod at udkomme i en periode. I krigens begyndelse var lukningen af aviserne og censuren desuden god grobund for en række rygtedannelser, herunder f.eks., at Danmark var blevet angrebet af Tyskland eller at engelske tropper var landsat i Jylland. Et af de mere vedholdende rygter handlede om, at Nordslesvig ville blive afstået til Danmark efter krigen.⁶²

På trods af at de tyske myndigheder havde frygtet en flugt af militærpligtige mænd til Danmark i forbindelse med mobiliseringen, som det også havde været tilfældet i 1870/71, mødte samtlige indkaldte op. Dette skyldtes i høj grad den forhandlingslinje, som den danske bevægelse med H.P. Hanssen i spidsen var gået over til jf. ovenfor, og må ligeledes siges at bekræfte, at den var slået igennem. Desuden har troen på en kort krig nok også spillet ind.⁶³ I løbet af krigen blev deserteringer fra Sønderjylland til Danmark dog et

⁶⁰ Sørensen, Nils Arne, *Den store krig - Europaernes Første Verdenskrig* (København 2005), pp. 196-226. Desuden Scocozza, Benito og Grethe Jensen, *Danmarkshistoriens Hvem, Hvad og Hvornår* (Højbjerg 1999), pp. 288-291.

⁶¹ Rasmussen, Rene, 'Interneringen af dansksindede ledere og farvandskyndige i 1914', Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), pp. 77-93.

⁶² Rasmussen, Rene, 'Sønderjylland ved krigens udbrud i 1914', Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), pp. 65-76.

⁶³ Sørensen, Svend Falkner, *Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-1918* (Aabenraa 1989), pp. 16-17.

forholdsvis omsiggribende problem, hvilket bliver behandlet mere indgående senere i specialet.

Udover det ovennævnte var Sønderjylland naturligvis lige så berørt af krigen som det øvrige Tyskland. Eksempelvis var landsdelen ramt af den stigende mangel på især fødevarer og af manglen på arbejdskraft. I det udprægede landbrugsland, hvortil der også blev indsmuglet en række varer fra Danmark, var det første dog ikke så stort et problem som i andre dele af Tyskland. Manglen på arbejdskraft blev bl.a. afhjulpet ved at allierede krigsfanger, især russere, blev anvendt som arbejdskraft. Ligeledes blev de dansksindede sønderjyder, der faldt i fangenskab i løbet af krigen også brugt til at afhjælpe manglen på arbejdskraft hos de allierede. De sønderjyske krigsfanger var dog heldigere end mange andre, idet mange af dem i løbet af krigen blev samlet i særlige fangelejre med bedre forhold. Disse lejre fandtes både i Frankrig, England og Rusland. Derudover var også den danske bevægelses arbejde sat i stå under krigen og landsdelen sat under skærpet kontrol fra myndighederne, idet Tyskland havde brug for at stå samlet.⁶⁴

Grænsespørgsmålet forblev dog levende under krigen, hvilket også fremgår af de hyppige rygtedannelser derom. Som krigen skred frem, var der dog ikke meget, der tydede på et tysk nederlag, og en eventuelt deraf følgende åbning af spørgsmålet. Først i september 1918 anså H.P. Hanssen tiden for moden, og endelig 23. oktober stillede han i den tyske rigsdag krav om, at Pragfredens §5 blev opfyldt.⁶⁵ Det blev dog ikke den tyske rigsdag, der skulle tage den beslutning, men derimod Versaillesfredens diktat.⁶⁶

3.2.6 Krigens eftervirkninger i Sønderjylland

Efter afstemninger i januar samme år, blev det Sønderjylland, vi kender i dag, afstået til Danmark i juli 1920, og den 10. juli kunne kong Christian X ride over Kongeåen ind i det med Danmark genforenede Sønderjylland. Men dermed var historien ikke slut, for det var et Sønderjylland mærket af krigen, som blev genforenet med Danmark, og sporene kan følges helt op i vor tid. Af de ca. 30.000 mænd, som landsdelen sendte i krig, havde den ca. 5.270 faldne af alle sindelag at begræde. Omkring 3.900 af disse var dansksindede.⁶⁷

⁶⁴ Adriansen, Inge, 'Hjemmefronten – træk af hverdagslivet og Allierede krigsfanger i Sønderjylland', Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), pp. 143-147, 162-171 og 177-192 og Rasmussen, René, 'Sønderjyder i allieret krigsfangenskab', Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), pp. 203-222.

⁶⁵ Hansen, Hans Schultz, 'Grænsespørgsmålet under krigen', Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), pp. 241-246.

⁶⁶ Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830* (København 1982), pp. 326-327.

⁶⁷ Om end det er omdiskuteret, er det angivne antal af krigsdeltagere fra Sønderjylland gængs accepteret, ligesom antallet af faldne er. Sværere bliver det når

Udover de faldne var der i landsdelen også ca. 4.000 invaliderede veteraner efter krigen. Forsorgen for disse og for deres efterladte blev overtaget af den danske stat ved genforeningen. Denne bestod af økonomisk hjælp og i genoptræning og omskoling af krigsinvaliderne. Endnu i 2003 udbetalte den danske stat pensioner til tre enker efter krigsinvalidere.⁶⁸

I 1936 stiftede en række af veteranerne Foreningen af Dansksindede Sønderjydske Krigsdeltagere, DSK, bl.a. som modreaktion mod Hitlers magtovertagelse i Tyskland. Foreningen nåede op på knap 8.000 medlemmer i sin storhedstid, og fra 1941 til 1972 udgav den en årbog, der bl.a. er et skatkammer af erindringer og anekdoter fra krigen. Efter Anden Verdenskrig besluttede foreningen ikke at optage veteraner fra andre krige, og fjøede 1914-18 til sit navn, modsat den sydslesvigske pendant, der også havde 1939-45 i sit navn. DSK markerede sig ved mange lejligheder med sin stolthed, de mange faner, ligesom en årlig fejring af 11. november med tilhørende ærtespising var fast program. I og med DSK ikke optog nye medlemmer, svandt den efterhånden ind, og ved årsmødet i 1988 besluttede de 37 fremmødte at nedlægge foreningen. 2. juledag 2004 døde den sidste DSK'er.⁶⁹

4. Kildematerialet

I dette afsnit vil jeg præsentere mit kildemateriale, nemlig dagbøgerne, samt de overvejelser, jeg har gjort mig ved udvælgelsen af dem og de metodiske overvejelser, jeg har gjort mig omkring benyttelsen af dem.

4.1 Valget af dagbøger som kilde

Der findes flere forskellige typer af kilder, som kunne tjene til at belyse de dansksindede sønderjyders oplevelse af krigen. Krigsdeltagerne har efterladt et væld af både feltpostbreve, erindringer og dagbøger. Når jeg har valgt at bruge dagbøgerne, er det fordi jeg betragter dem som den ”reneste” af disse kildetyper, men også fordi de ikke tidligere er

man skal afgøre, hvor mange af dem var dansksindede. Normalt arbejder man med et skøn på cirka 75 %, hvilket også passer meget godt med afstemningsresultatet i 1920, i det omfang man kan bruge det som rettesnor. Yderligere kompliceret bliver regnestykket, når man vil have de dansksindede fra Mellem- og Sydslesvig med. Se f.eks. Kühl, Jørgen og Jens Ødegaard, ’Dansksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig’, *Sønderjyske Årbøger* 1990, pp. 167-174, Nørregård, Martin Bo, ’Sønderjyder ved fronterne’ i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), pp. 357-358 (Note) og Adriansen, Inge og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), p. 288 (Faktaboks).

⁶⁸ Marckmann, Anton, *Ofrene fra den store krig* (Aabenraa 2005). Omkring de tre enker, se side 124-125.

⁶⁹ Hansen, Hans Schultz, ’DSK – Foreningen af Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere 1914-18’, Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), pp. 336-351.

benyttet selvstændigt som kildegrundlag for et studie af sønderjydernes krigsoplevelse. Som der vil blive argumenteret yderligere for nedenfor, er dagbøgerne som kilde specielt velegnede til at belyse anden del af problemformuleringen, som handler om hvorvidt sønderjydernes dansksindethed spillede ind på deres oplevelse af krigen.

Erindringer, det siger næsten sig selv, er nedskrevet efter begivenhederne, som de omhandler, fandt sted, og ofte endda længe efter. Det kan ikke undgås, at erindringerne dels bliver mere usikre efterhånden som tiden går, dels bliver farvet af begivenheder, som har fundet sted mellem den tid, de omhandler, og den tid, hvor de er skrevet ned. Det første er et ganske menneskeligt træk. Efterhånden som tiden går, bliver hukommelsen mindre klar omkring begivenhederne, nogle af dem flytter sig i forhold til hinanden, og nogle træder i baggrunden, mens andre træder frem. Specielt i forhold til Første Verdenskrig kunne dette betyde, at mens det 'hverdagsagtige', kedelige liv, som fyldte størstedelen af soldaternes tid, glider i baggrunden, mens voldsommere begivenheder, som deltagelsen i slag, træfninger med mere glider i forgrunden. Med hensyn til at begivenheder kan være med til at farve erindringer, er det nærliggende at tro, at specielt de dansksindede sønderjyder kan være ramt af dette. Ikke alene kæmpede de for et tabende lands hær, hvad dog først blev klart meget sent i krigen, men forholdsvis hurtigt efter krigen blev de genforenet med Danmark. Begge dele kan i høj grad være med til at farve deres erindringer. Dertil kommer, at Anden Verdenskrig ikke stillede tyskerne, og det at kæmpe for dem, i et bedre lys i danske øjne. Med dette in mente er der vel også nogen, som kunne fristes til at pynte på deres erindringer – bevidst eller ubevidst - for at få dem selv til at fremstå bedre.

Feltpostbrevene udgør et meget omfattende materiale. Der blev sendt ca. 16 millioner postsager til og fra de tyske soldater hver dag, og selvom der naturligvis kun er bevaret en brøkdel af disse, drejer det sig stadig om en meget stor mængde.⁷⁰ Dermed udgør de et meget bredt grundlag for en undersøgelse af krigsoplevelsen, men alligevel er de blevet fravalgt til fordel for dagbøgerne som grundlag for dette speciale. For selv om feltpostbrevene er en udmærket kilde til soldaternes - og deres forældres, kæresters, koners og hvem de ellers skrev til og fik brev fra – Første Verdenskrig, er brugen af dem langt fra uproblematisk. En af de vigtigste grunde til at fravælge feltpostbrevene som kilde for dette speciale er, at de var underlagt censur. At denne censur var langt mindre rigorøs og omfattende, end jeg havde forestillet mig, og at fælles retningslinier for censuren i den

⁷⁰ Knoch, Peter, 'Erleben und Nacherleben: Das Kriegserlebnis im Augenzeugenbericht und im Geschichtsunterricht', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch ...* (Essen 1993), p. 200.

tyske hær først kom ret sent i krigen, er jeg blevet opmærksom på senere hen i processen.⁷¹ Således havde f.eks. en del af de sønderjyder, som var afsted, lov til at skrive hjem på dansk, en ret der dog i nogle tilfælde blev inddraget f.eks. forud for en større offensiv. Jørgen Paulsen, som vil blive yderligere præsenteret senere, skriver den 19. marts 1918, kort før den tyske forårsoffensiv, i sin dagbog: ”Posten er nu ogsaa spærret. Kun maa vi skrive Kort i det tyske Sprog.”⁷² Det skal dog pointeres, at der er tale om et militært hensyn, ikke diskriminering af Jørgen Paulsen. Censuren var altså ikke så gennemgribende, som man kunne have forventet, men blot det faktum, at der var en censur, kan dog have været med til, at soldaterne har lagt bånd på sig selv og skrevet mindre frit, end de ellers ville have gjort. Specielt omkring et af fokuspunkterne i dette speciale, nemlig de dansksindede sønderjydere holdninger til at være i den tyske hær og til krigen som sådan. Blev dette opfanget af censuren, kunne det meget vel formodes at have negative konsekvenser. Dertil kommer, at brevene hjem havde en modtager, som det kunne være soldaternes ønske i et eller andet omfang at skåne for mange af de oplevelser, de havde ved fronten.⁷³ Således skriver Adser Skou f.eks. i den sidste indførelse i sin dagbog den 16. april 1915, kort forud for en storm på en fransk skyttegrav, følgende: ”...skrev igen et brev til min kone, lagde 5 Mk i, skrev også et kort men omtalte ikke, hvad der forestod os.”⁷⁴ I samme ånd skriver Christian Clausen den 25. marts 1916 følgende i sin dagbog:

”Nu medens jeg skriver disse Linier er det Midnat –
Kanonerne har endnu ikke holdt op med deres haarde Sprog –
Krigen viser sig hos os, i disse Dage, i sin uhyggelige Form.
Hjemme ved de ikke at det er saa haardt her i denne Tid. Jeg
kan ikke skrive det til dem. De gør dem for mange Tanker og
Sorger.”⁷⁵

Feltpostbrevene kan altså også være underlagt nogle redigerende mekanismer – igen, bevidst eller ubevidst – der gør, at de ikke har helt den samme umiddelbarhed som dagbøgerne har.

Når jeg kalder dagbøgerne for de ”reneste” af de ovennævnte kildetyper, er det af flere årsager. For det første fordi de, modsat erindringerne, er ført i umiddelbar tidsmæssig nærhed af de

⁷¹ Ulrich, Bernd, *Die Augenzeugen* (Essen 1997), pp. 78-105.

⁷² Jørgen Paulsens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 584.

⁷³ Nørregård, Martin Bo, ’Sønderjyder ved fronterne’, Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), p. 109. Se også Reimann, Aribert, ’Die heile Welt im Stahlgewitter: Deutsche und englische Feldpost aus dem Ersten Weltkrieg’, Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Kriegserfahrungen* (Essen 1997), pp. 130-131.

⁷⁴ Adser Skous dagbog, Museet Sønderborg Slots arkiv, N.12.32.

⁷⁵ Christian Clausens dagbog, Augustenborg Lokalarkiv, 1981/10.

begivenheder, de beretter om, sjældent senere end 14 dage efter. Graden af efterrationalisering og erindringsforskydning, som har kunnet påvirke dagbogsskriveren, er derfor, hvis ikke helt fraværende, så i hvert fald langt mindre. Dernæst er dagbøgerne, for de flestes vedkommende, ikke skrevet med nogen modtagere for øje. De er skrevet for dagbogsskriverens egen skyld, indeholdende hans oplevelser, tanker, følelser med mere, uden nogen umiddelbar modtager at tage hensyn til på den ene eller anden måde. Dermed passer de også godt ind i den ene af de to kategorier, den tyske historiker J. G. Droysen deler kilderne op i. Kilderne deles op efter:

”... ob die Quelle uns unabsichtlich (»unwillkürlich«, als Überrest) oder absichtlich (»willkürlich«, »zum Zweck historischer Kenntnis«, als Tradition) Auskunft gibt.”⁷⁶

Til den første kategori hører også kilder af personlig, privat natur, dvs. dagbøger, men også feltpostbrevene,

”.. soweit aus ihnen nur immer (vom Author gar nicht beabsichtigte) Erkenntnisse über einen historischen Zustand oder Vorgang geschöpft werden können.”⁷⁷

Både dagbøgerne og feltpostbrevene videregiver uforsætligt oplysninger om historiske begivenheder, idet det ikke har været dagbogs- og brevskrivernes hensigt med det skrevne. Modsat giver erindringer forsætligt oplysning om historiske begivenheder, det er netop formålet med dem. Det er ikke ofte, at dagbogsskriverne har sat ord på, hvorfor de fører dagbogen, men Søren Hansen Schmidt har gjort det:

”Meningen med dig er at fæstne en Del af de Indtryk, Tanker og Stemninger, som den kommende Tid vil være så rig på, for, hvis det bliver mig forundt at vende tilbage til det kære Hjem, at kunne opfriske Mindet om denne rædselsfulde, frygtelige, men dog på mange Måder store og på Begivenheder så rige Tid, som vi lever i.

Men først og sidst skal du dog være som en Ven, jeg kan gå til og udøse mit Hjerte for, dele Sorgen og Bekymringerne med.”⁷⁸

Søren Hansen Schmidts dagbog har altså godt nok en modtager, men det er et fremtidigt jeg, der skal kunne huske det foregåede. Men først

⁷⁶ Brandt, A. v., *Werkzeug des Historikers* (Stuttgart 1986), p. 53.

⁷⁷ Ibid., p. 54.

⁷⁸ Søren Hansen Schmidts dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 678. Dagbogen findes dog i afskrift i hans ’Mindeblade for de faldne i Verdenskrigen’ samme sted.

og fremmest er den netop et sted for hans inderste tanker og følelser, bestemt for kun ham selv. Det er netop derfor, at dagbøgerne er de ”reneste” kilder. De er de mest umiddelbare kilder med de færreste filtre af de tre ovennævnte typer af kilder, specielt i forhold til problemformuleringens anden del om krigsoplevelsen i lyset af det nationale tilhørsforhold. Derfor er dagbøgerne valgt som grundlag for undersøgelsen i specialet.

Når det er sagt, er det selvfølgelig heller ikke uproblematisk at bruge dagbøger som kilde. Den tyske historiker Michael Salewski skriver i sit værk om Første Verdenskrig, at:

”Bei Tagebüchern, vor allem wenn sie rasch nach den geschilderten Ereignissen auf dem Markt erscheinen ... , ist allemal grösste quellenkritische Vorsicht geboten...”⁷⁹

Citatet er dog taget ud af en sammenhæng, hvor det er statsmænds, diplomaters og andre magtfulde personers dagbøger, det drejer sig om. Det er indlysende, at disse bør mødes med stor forsigtighed, idet de kan være skrevet og udgivet med et mål for øje, nemlig at give dagbogsskriverens version af begivenhederne. Denne kan være tendentiøs, f.eks. som en apologi eller for at vise, sandt eller ikke, at personen i en given situation handlede korrekt ud fra de givne omstændigheder. Målet kan f.eks. være at redde en karriere eller et eftermæle. Den samme tendensiositet mener jeg ikke, at man kan tillægge dagbøgerne skrevet af soldaterne under Første Verdenskrig, herunder også de dansksindede sønderjyder. Kun en enkelt af de benyttede dagbøger er udgivet, nemlig Hans Lorentzens, og det efter hans død.⁸⁰ To andre er trykte i D.S.K.s årbøger, nemlig Claus Chr. Steffensens, ligeledes efter hans død, og Poul Hedegaards.⁸¹ Dermed er de ikke blevet til for at fremhæve et bestemt billede af dagbogsskriveren eller undskylde og forklare dennes handlinger. Derudover gælder der naturligvis for disse dagbøger også en almindelig kritisk tilgang til dem. En måde at sikre sig på er bl.a. at holde deres oplysninger op mod andet materiale, når det er muligt. Der er dog også en række andre forbehold, som knytter sig mere specifikt til de udvalgte dagbøger, og som vil blive gennemgået nedenfor.

⁷⁹ Salewski, Michael, *Der Erste Weltkrieg* (Paderborn 2003), p. 91.

⁸⁰ Lorentzen, Hans, *Og det kalder man at være civiliseret* (Odense 1998) Hans Lorentzen døde 8. april 1964, jf. bogens side 19.

⁸¹ Steffensen, Claus Chr., *En sønderjyde, der længtes efter hjemmet hver dag* - i DSK Årbog 1969, pp. 97-105 og Hedegaard, Poul, *Fra min dagbog ...* i DSK Årbog 1968, pp. 109-115 og DSK Årbog 1969, pp. 56-71. Iflg. årbogens side 104 døde Claus Chr. Steffensen i 1962. Poul Hedegaard har selv fået sin dagbog trykt i årbøgerne, med kommentarer og uddybninger. Ved benyttelsen af hans dagbog er derfor påbudt større forsigtighed, jf. også nedenfor.

4.2 Udvælgelsen af dagbøgerne

De 18 dagbøger, som benyttes i specialet, og som vil blive præsenteret i det herpå følgende afsnit, er udvalgt blandt en række kilder ud fra forskellige kriterier, som jeg vil gøre rede for i dette afsnit. For at finde frem til bruttomaterialet, har jeg primært søgt to steder. Dels i arkiverne, dels i forskellige tidsskrifter. Blandt arkiverne har Landsarkivet i Aabenraa og Sønderborg Slots Museums arkiv været de to største bidragsydere. Derudover har jeg besøgt en række lokalarkiver på Als og i Sundeved, hvad der også kastede lidt materiale af sig. De tidsskrifter, jeg har gennemført for materiale, har været Sønderjyske Årbøger, Sønderjysk Månedsskrift og DSKs årbøger. På internettet fandt jeg også lidt materiale, specielt på www.verdenskrig.dk. Desuden har jeg været igennem en del udgivet materiale, der dog i høj grad viste sig at være erindringer. Dette har givet mig grundlaget for det materiale, jeg har udvalgt til specialet.

Der har ligget en række kriterier til grund for at fravælge nogle af de dagbøger, der udgjorde bruttomaterialet. Nogle ganske få er blevet det, helt enkelt fordi det fremgik af dem, at de var skrevet af tysksindede personer. Nogle andre få har jeg måttet fravælge på grund af deres ulæselighed. De to andre kriterier, jeg har haft for at fravælge nogle af dagbøgerne, har været noget sværere at have med at gøre. Det første kriterium har gjort sig gældende, når en dagbogsskriver har renskrivet sin dagbog, og samtidig tilføjet sine erindringer om krigen. I et enkelt tilfælde har jeg ganske enkelt ikke været i stand til at afgøre, hvornår der var tale om dagbogsindførsler, og hvornår der var tale om erindringer.⁸² Denne dagbog har jeg fravalgt. I et andet tilfælde, nemlig Poul Hedegaards dagbog, er der også er indføjet erindringer imellem dagbogsindførslerne.⁸³ I denne fremgår det dog langt mere tydeligt, hvornår det er tale om hvad. Jeg har valgt at bruge denne dagbog, men dog med stor forsigtighed. Det sidste kriterium for fravalg af dagbøger har gjort sig gældende, når der har været tvivl om, hvorvidt der har ligget en tendentiøs udvælgelse af uddrag af dagbøger sted. Det har været tilfældet, når jeg har fundet korte brudstykker af dagbøger i forskellige skrifter eller udgivelser, der kun gengiver udvalgte passager fra dagbøgerne. Disse er blevet fravalgt af to årsager. Passagerne kan være udvalgt for at fremhæve bestemte sider af dagbogsskriveren, eller de kan være udvalgt ganske enkelt fordi de synes mere interessante i udvalgerens øjne. Ligesom det kan være tilfældet for erindringerne, kan det meget vel tænkes, at passager beskrivende det forholdsvist kedelige hverdagsliv er blevet fravalgt til fordel for mere spændene passager, f.eks. beskrivende kamp. Ved sammenhængende dagbogsuddrag har min grænse været, at hvis de repræsenterede et

⁸² Johan Lorenzen, Broager Lokalarkiv, A1195.

⁸³ Hedegaard, Poul, *Fra min dagbog ...* i DSK Årbog 1968, pp. 109-115 og DSK Årbog 1969, pp. 56-71.

tidsrum kortere end 3 måneder, har jeg valgt dem fra. Dette kriterium har jeg dog ikke benyttet ved de dagbøger, der har foreligget i original i arkiverne. Her ved jeg, at det ikke drejer sig om en udvælgelse med den ene eller den anden form for tendens, men ganske enkelt derom, at der ikke er mere bevaret.

4.3 Præsentation af dagbøgerne

I dette afsnit vil de dagbøger, som specialet bygger på, blive præsenteret. Desuden vil jeg komme ind på de specifikke metodiske problemstillinger, som knytter sig til dem, og derudover forsøge at sige noget om, hvor repræsentative de er for de dansksindede sønderjyder i den tyske hær.

Som nævnt ovenfor var der 18 dagbøger tilbage efter udvælgelsesprocessen var overstået. Den nedenstående tabel 1 giver et overblik over dem. Heraf fremgår, hvilken periode dagbøgerne dækker og hvilket sprog de er skrevet på. Desuden fremgår, så vidt muligt, dagbogsskriverens erhverv, fødselstidspunkt, dødstidspunkt såfremt han er faldet under krigen og hvor i Nordslesvig han kom fra. Det bemærkes, at Hans Lorentzen var bosat på en gård i Angel under Første Verdenskrig, men da han er født i Felsted, hvor han boede indtil 1909, og hvortil han vendte tilbage i 1927, er han at betragte som nordslesviger.⁸⁴

Som det fremgår, er der en hel del huller i tabellen. Det skyldes, at de fleste af dagbøgerne er fundet i arkiverne, enten i original eller i afskrift, uden nogen angivelse af biografiske data, udover dem, man kan læse sig til i teksten. Andre, specielt Hans Lorentzens dagbog, der er udgivet med en længere indledning om hans liv og levned, Søren Hansen Schmidts dagbog, der ligger i afskrift i hans 'Mindeblad for de faldne i Verdenskrigen', hvorpå en del biografiske data er opført, og Heinrich Knusts og Jens H. Møllers dagbøger fra www.verdenskrig.dk, har gode biografiske data.⁸⁵

⁸⁴ Lorentzen, Hans, *Og det kalder man at være civiliseret* (Odense 1998), pp. 11-18.

⁸⁵ Lorentzen, Hans, *Og det kalder man at være civiliseret* (Odense 1998); Søren Hansen Schmidts dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 678; Heinrich Knusts dagbog, <http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/knust.htm> (30. juli 2007.); Jens H. Møllers dagbog, <http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/moeller.htm> (30. juli 2007).

Tabel 1: De 18 dagbøger. Perioden, de dækker og sproget, de er skrevet på. Dagbogsskriverens erhverv, fødselstidspunkt, dødstidspunkt (såfremt han er faldet under krigen.) og hvor han stammer fra.⁸⁶

Navn	Periode	Sprog	Erhverv	Født	Død (Faldet)	Stammer fra
Christian Clausen	Juni 1914 - 8/8 1916	Dansk	(Landmand)	6/10 ? (Ung)	?	Kettingskov
Mads Peter Nielsen, 1. del	5/11 1914 - 21/3 1915	Dansk	?	?	(Overlevet)	Sønderborg
Mads Peter Nielsen, 2. del	17/4 1917 - 24/11 1917	Dansk	-	-	-	-
Jens H Møller	1/8 1915 - 13/4 1918	Dansk	Landmand	30/9 1873	Overlevet	Augustenhof
Heinrich Knust	15/8 1916 - 16/3 1917	Dansk	Landmand	4/4 1874	Overlevet	Højrup ved Toftlund
Poul Hedegaard	31/5 1917 - 23/3 1919		?	Yngre end 26.	Overlevet	Højer
Claus Chr. Steffensen	13/1 1915 - 11/7 1916	Dansk	(Landmand)	13/6 ?	Overlevet	Hammelev
Hans Lorentzen	1/7 1916 - 21/11 1918	Tysk	Gårdejer	7/12 1894	Overlevet	Domstag, Angel.
Peter Thomsen	1917	Dansk	?	11/8 1898*	15/9 1918*	Hundslev
Thorvald Dau, 1. del	29/7 - 30/10 1914	Tysk	Landwirt	16/10 1891*	1/5 1918*	Havnbjerg
Thorvald Dau, 2. del	21/3 - 27/10 1916	Tysk	-	-	-	-
Jens Lassen	4/8 - 22/9 1914	Dansk	?	3/7 1890	Fange 9-1914	Ny Pøl
Hemming Skov	27/8 1914 - 7/3 1915	Dansk	?	Ung!	?	?
Hans Lildholt Moos	19/12 - 30/12 1914	Dansk	?	13/6 1889*	21/5 1916*	Nybøl
Søren Hansen Schmidt	9/12 1914 - 18/4 1915	Dansk	Gårdejer	24/10 1885*	18/4 1915*	Arnum ved Toftlund
Jørgen Paulsen	2/8 1914 - 1/12 1918	Dansk	Gårdejer	9/2 1882	Overlevet	Sottrup
Adser Skou	16/1 1915 - 16/4 1915	Dansk	?	2/10 1884	22/4 1915*	Vesterbæk - Hvidding
Christian Hollesen	23/11 1915 - 6/4 1916	Dansk	?	?	?	Cathrinesminde, Broager
Chresten Dall	1/5 1917 - 10/12 1918	Dansk	?	?	Overlevet	Oksbøl, Als
Søren Hansen	12/9 1916 - 25/6 1917	Dansk	?	?	?	?

4.3.1 'Fortegnelse over indkomne Navne'

For at fylde nogle af de tilbageværende huller i tabel 1 ud, har jeg benyttet 'Fortegnelse over indkomne Navne til Monumentet i Marselisborg Mindepark for de i Verdenskrigen Faldne danske'⁸⁷, herefter blot 'Fortegnelsen over indkomne Navne', der, så vidt det har været muligt at finde frem til dem, indeholder den faldnes navn, fødested og –dato samt dødssted- og dato. Brugen af denne er dog ingenlunde uproblematisk, alene af den grund, at en soldat naturligvis skulle være faldet for at kunne optages i den. Endvidere indeholder

⁸⁶ De med * markerede oplysninger stammer fra eller findes bekræftet i: Komiteen for Landsindsamlingen til et Monument i Marselisborg Mindepark for de i Verdenskrigen faldne danske (Ed.), *Fortegnelse over indkomne Navne til Monumentet i Marselisborg Mindepark for de i Verdenskrigen faldne danske* (København 1931), jf. nedenfor. For Jens Lassen gælder, at han i slutningen af september 1914 faldt i fransk fangenskab, hvor han videreførte sin dagbog. Denne del af hans krigsoplevelse, og dermed hans dagbog, er dog ikke relevant for dette speciale.

⁸⁷ Komiteen for Landsindsamlingen til et Monument i Marselisborg Mindepark for de i Verdenskrigen faldne danske (Ed.), *Fortegnelse over indkomne Navne til Monumentet i Marselisborg Mindepark for de i Verdenskrigen faldne danske* (København 1931)

den navne på både danske statsborgere og dansksindede mænd og kvinder – nordslesvigere, amerikanere mm. – som faldt under eller i umiddelbar forbindelse med Første Verdenskrig. Den betingelse, som har mest betydning for nærværende speciale, er den om, at det skal være en dansksindet person. Personen selv var død, og da arbejdet med at få indsamlet navnene løb frem til 1932, var det både familien, præsten, folk fra den faldnes sogn med flere, der var med til at afgøre dette spørgsmål. Da der både kan være tale om efterrationaliseringer, og at små ting har afgjort samtidens syn på en persons sindelag, har nogle af afgørelserne været kontroversielle.⁸⁸ Ligeledes er oplysninger i den ikke nødvendigvis helt korrekte. Eksempelvis er Søren Hansen Schmidts dødsdag angivet som 19. april 1915, mens den på hans 'Mindeblad for de faldne i Verdenskrigen' er angivet som 18. april⁸⁹. Endvidere indeholder fortegnelsen kun 2.739 navne, mens det færdige monument i Marselisborg Mindepark har 4.140 navne.⁹⁰ Når jeg har brugt den ovenfor, og når jeg bruger den senere i specialet, er det altså ikke som positivliste over de dansksindede faldne, men for at få yderligere oplysninger om dagbogsskriverne og personer, de nævner i dagbøgerne, samt et fingerpeg om, hvorvidt disse var dansksindede.

4.3.2 *Dagbogsskrivernes dansksindethed*

Jeg har indtil videre gennem hele specialet postuleret, at ville bygge på dansksindede sønderjyders dagbøger. Derfor melder sig naturligvis spørgsmålet, hvordan jeg ved, at de enkelte dagbøger er skrevet af dansksindede mænd. I langt de fleste tilfælde bekræfter dagbogsskriveren det selv, enten ved at kalde sig dansker eller Nordslesviger. Det sidste er naturligvis ikke et entydigt tegn på dansksindethed, men ofte er det brugt på en måde, så man af sammenhængen kan se, at det er tilfældet. Desuden ligger der i betegnelsen nordslesviger en implicit danskhed, hvilket bliver uddybet senere. Den 9. september 1916 skriver Heinrich Knust f.eks. i sin dagbog, at: "Den første Dag var jeg og Nils Nilsen kun af os dansker..."⁹¹ Andre antyder det mere indirekte, f.eks. derved, at de

⁸⁸ Adriansen, Inge, 'Mindesmærker i Danmark for faldne sønderjyder', Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), pp. 296-299.

⁸⁹ Søren Hansen Schmidts dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 678.

⁹⁰ Komiteen for Landsindsamlingen til et Monument i Marselisborg Mindepark for de i Verdenskrigen faldne danske (Ed.), *Fortegnelse over indkomne Navne til Monumentet i Marselisborg Mindepark for de i Verdenskrigen faldne danske* (København 1931), p. 3 og Adriansen, Inge, 'Mindesmærker i Danmark for faldne sønderjyder', Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), p. 290.

⁹¹ Heinrich Knusts dagbog, <http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/knust.htm> (30. juli 2007).

holder en dansksindet avis. For ikke at foregribe min analyse for meget, vil jeg dog ikke komme med flere eksempler her.

4.3.3 *Dagbøgenes repræsentativitet*

I forhold til Første Verdenskrigs varighed og hvor den udfoldede sig med mere, mener jeg, at dagbøgerne er meget godt dækkende. Perioden er godt dækket ind af de forskellige dagbøger, og et par enkelte spænder endda over hele krigen. Fordelt på fronterne, er der flest fra vestfronten, men østfronten er også godt repræsenteret, og nogle enkelte har været begge steder. En enkelt har desuden været en tur på den rumænske front. Derudover er der enkelte dagbøger, der også dækker over uddannelse og rekonvalescens bag fronten. Idet vest- og østfronten var de to klart største fronter, især for Tyskland, mener jeg også at være godt dækket på det område. Størstedelen af dagbogsskriverne har hørt til kompagnier, der kom i forreste linie. Hertil kommer et par stykker, som var kuske og kørte forsyninger ud til fronten, en enkelt i et sanitetskompagni og en i et arbejdskompagni. Nogle af disse tilbragte også kortere eller længere perioder i forreste linie. Dermed er også soldaternes pligter og arbejdsopgaver under krigen dækket af dagbøgerne.

Ser man på, om dagbøgerne er dækkende for de dansksindede sønderjyske krigsdeltagere, er det en lidt vanskeligere opgave. Det er tydeligt, at dagbøgerne har en geografisk slagside mod den østlige del af Sønderjylland, og specielt mod Als, hvilket til dels skyldes den måde jeg har fundet frem til dem på, som beskrevet ovenfor. Ligeledes er det vanskeligt at sige noget om, hvorvidt dagbogsskrivernes erhvervsfordeling, jf. tabel 1 ovenfor, passer med erhvervsfordelingen i Sønderjylland i perioden, idet der er så mange huller i den. Som det fremgår, arbejdede en stor del af dem i landbrugssektoren. Jf. ovenfor gjaldt det cirka 32 % af befolkningen i de gamle hertugdømmer lige før krigen, men dertil kommer, at det er i byerne, at den største andel af tysksindede findes, i hvert fald hvis man ser på afstemningsresultatet i 1920.⁹² Desuden var en stor del af de offentligt ansatte tysksindede eller tyske.⁹³ At en stor del af de dansksindede sønderjyder skulle arbejde i landbruget, synes derfor rigtigt, men meget mere kan man ikke sige om erhvervsfordelingen.⁹⁴ Aldersmæssigt mener jeg til gengæld, at dagbogsskriverne er meget godt fordelte.

Samlet set mener jeg, at dagbøgerne er ganske repræsentative for de dansksindede sønderjyske krigsdeltagere. Der er en god fordeling,

⁹² Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830* (København 1982), p. 241 og pp. 338-343.

⁹³ Sørensen, Svend Falkner, *Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-1918* (Aabenraa 1989), p. 62.

⁹⁴ Se også Nørregård, Martin Bo, 'Sønderjyder ved fronterne' i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), pp. 95-96.

hvad krigen angår. På trods af den geografiske slagside og usikkerheden omkring den erhvervsmæssige fordeling, mener jeg også, at de har god udsagnskraft på vegne af sønderjyderne. Oplevelserne af fronten, indtrykkene og følelserne omkring dem er vel de samme, hvad enten man kommer fra det østlige eller det vestlige Sønderjylland, eller om man arbejder i landbruget eller et andet erhverv.

4.3.4 *Dagbøgenes meddelsomhed*

Der er meget stor forskel på, hvordan og hvor ofte dagbøgerne er ført og hvad og hvor meget der er blevet skrevet ned i dem.

De fleste af dagbøgerne er ført med maksimum 14 dage mellem hver indførsel. Mens nogen skriver stort set hver dag, skriver andre med de op til 14 dages mellemrum, mens det hos andre igen svinger mellem de to. Årsagerne til, at det svinger, kan være mange. Hans Lorentzen starter sin indførsel den 21. februar 1918, 12 dage efter den forrige indførsel, med ordene:

”Endelig er det igen muligt for mig at skrive i min dagbog. På den måde opstår der jo store huller. Når jeg ikke har skrevet i lang tid, har det forskellige årsager. Dels har man ikke tid, dels ingen lyst og sommetider heller ikke nogen skrivelighed eller noget lys.”⁹⁵

Det er egentligt ikke unormalt for Hans Lorentzens dagbog, at der går flere dage mellem indførslerne, men her har han tydeligvis følt trang til at måtte undskylde derfor. Det har betydning for værdien af det, de skriver i deres dagbøger, når der går længere perioder mellem, at de skriver. De får begivenhederne lidt på afstand og når at bearbejde dem, inden de skriver dem ned. Men når der ikke går længere end 14 dage, mener jeg ikke at det har en væsentlig indflydelse på dagbøgenes værdi som kilde.

Ligesom der er forskel på, hvor ofte de skriver i deres dagbøger, er der også stor forskel på graden af den meddelsomhed, de udviser. Nogle af dagbogsskriverne begrænser sig til meget korte meddelelser om f.eks. hvad de lavede, fik at spise, hvor meget aktivitet der var på fronten, og – specielt på østfronten – hvor langt man har marcheret eller er blevet transporteret, og hvilke byer man er kommet igennem i løbet af et tidsrum o.l. Andre skriver meget længere, dels om det der er foregået, men også om holdninger og følelser der knytter sig til det. Mens ovennævnte Hans Lorentzen er et eksempel på det sidste, er Peter Thomsen et eksempel på det første. I en lille lommekalender for 1917, hvor hver side dækker over to dage, skriver han meget kort dagens aktiviteter ned. F.eks. er der for alle dagene i perioden 8. til 16.

⁹⁵ Lorentzen, Hans, *Og det kalder man at være civiliseret* (Odense 1998), p. 133.

november hver dag blot indført ordene: ”I Understanden”.⁹⁶

Dagbogsskrivernes meddelsomhed har naturligvis stor betydning for deres brugbarhed i dette speciale, specielt for problemformuleringens anden del. Det er nok kun de mest meddelsomme, der kan forventes at skrive noget om deres holdninger til krigen, og det at være med i den som dansksindet sønderjyde. Men det gør ikke de mindre meddelsomes dagbøger værdiløse. De kan både være med til at belyse krigsoplevelsen som sådan, i hvert fald på visse områder, og de kan være med til at underbygge nogle tendenser i de mere meddelsomme dagbøger.

4.3.5 Kritisk syn på dagbøgerne

Som nævnt ovenfor, knytter der sig nogle metodiske overvejelser til brugen af de udvalgte dagbøger, og disse vil blive behandlet i dette afsnit.

En del af dagbøgerne har jeg læst i original form. De er som oftest ført i små lommebøger og af mænd med hver deres individuelle håndskrift, og til dels også stavemåder og formuleringer. Dertil kommer, at de til tider er ført under vanskelige forhold, under transport, i en fugtig skyttegrav eller lignende. Eksempelvis slutter Jens Lassen sin indførsel i sin dagbog 14. august 1914 ganske abrupt med ordene: ”- det er mørkt og jeg kan ikke se at skriv mere –”⁹⁷ for at fortsætte hvor han slap dagen efter. De sidste par linier er kun vanskeligt læselige. Endvidere har opbevaringen, både under og efter krigen, gjort sit til at nogle af afsnittene er gnidrede eller, som det er tilfældet for den ene af Thorvald Daus dagbøger⁹⁸, at den øverste og den nederste linie mangler på en række sider pga. slitage. Alt i alt har dagbøgerne dog været til at læse, når først man er ’kommet ind i dem’, og meget der er utydeligt har kunnet læses ved hjælp af sammenhænge, og i og med jeg selv har siddet med originalerne, ved jeg hvilke passager, der kan være svære at tyde, og som jeg derfor skal være varsom med at bruge. De største vanskeligheder har der været omkring stednavne, især fra østfronten, der kan være meget svære at tyde. Men da dagbogsskriverens præcise geografiske lokation ikke har den store betydning for dette speciale, ser jeg ikke noget problem deri.

Den anden del af dagbøgerne foreligger i afskrift af den ene eller anden art. Nogle af afskrifterne er foretaget af dagbogsskriveren selv, som f.eks. Poul Hedegaards dagbog⁹⁹. Andre, som f.eks. Søren Hansen Schmidts, er skrevet af af familiemedlemmer, som må formodes at have godt kendskab til dagbogsskriverens håndskrift og

⁹⁶ Peter Thomsens dagbog, Augustenborg lokalarkiv, 1998/128.

⁹⁷ Jens Lassens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 1222*.

⁹⁸ Thorvald Daus dagbøger, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 135*.

⁹⁹ Hedegaard, Poul, *Fra min dagbog* ... i DSK Årbog 1968, pp. 109-115 og DSK Årbog 1969, pp. 56-71.

sprogbrug. Disse afskrifter regner jeg for meget sikre. Derudover er en række af dagbøgerne afskrevet af personer, som enten ikke giver sig til kende, eller som jeg ikke kan placere i forhold til dagbogsskriveren. Et eksempel er Christian Clausens dagbog, hvor der blot på forsiden er anført, at: ”Afskriften er foretaget af Gullemaij Schiller, Augustenborg 1981.”¹⁰⁰ Jeg har dog heller ikke haft grund til at drage disse afskrifter i tvivl.

Når en dagbog afskrives, passerer den gennem afskriverens øjne og hånd, og det kan nærmest ikke undgås, at der sker nogle ændringer i teksten. Nogle af afskriverne er bevidste derom og har ændret dagbøgerne bevidst under afskrivningen. Hans Lorentzens dagbog er således oversat fra tysk til dansk¹⁰¹ og Jens H. Møllers dagbog er ”...tillempet nudansk retsstavning, men særlige udtryk og dialekt er så vidt muligt søgt bevaret.”¹⁰² Mads Peter Nielsens dagbog, derimod, ”... er printet bogstav for bogstav efter bedste evne.”¹⁰³ Selv med disse ændringer, hvor oversættelsen af Hans Lorentzens dagbog er den største, i forhold til det originale forlæg, mener jeg ikke, at der er tale om meningsforstyrrende ændringer. Jeg mener derfor godt, jeg kan bruge afskrifterne på lige fod med originalerne, når blot jeg nærmer mig dem med en vis forsigtighed.

5. Krigsoplevelsen

I dette afsnit vil jeg analysere, hvorledes dagbogsskriverne oplevede Første Verdenskrig. Afsnittet falder i to hoveddele. I den første vil jeg gennemgå det som jeg kalder ’den almindelige krigsoplevelse’. Den anden vil fokusere på, hvorvidt dagbogsskriverne har haft en anderledes oplevelse af krigen på grund af deres dansksindethed, og om de har følt det som en konflikt at være i den tyske hær på trods af denne.

5.1 Den almindelige krigsoplevelse

Der er ingen grund til at tro, at hele krigsoplevelsen for dagbogsskriverne, eller for de dansksindede sønderjyder i almindelighed, har været anderledes end alle andre krigsdeltageres. De var først og fremmest mennesker, og har vel følt samme frygt, afsavn, afsky, sammenhold med meget mere som også andre soldater i Første Verdenskrig følte. Det er disse sider af deres krigsoplevelse, jeg betegner som ’almindelig’, og det er disse sider, der vil blive udforsket i dette afsnit. For at gøre dette, vil jeg alliere mig med to historikere, som begge er præsenteret mere indgående ovenfor. Den første er

¹⁰⁰ Christian Clausens dagbog, Augustenborg Lokalkarkiv, 1981/10.

¹⁰¹ Lorentzen, Hans, *Og det kalder man at være civiliseret* (Odense 1998), p. 8.

¹⁰² Jens H. Møllers dagbog,

<http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/moeller.htm> (30. juli 2007).

¹⁰³ Mads Peter Nielsens dagbog, Sønderborg lokalarkiv, æske A118, p. 1.

Denis Winter og hans værk 'Death's Men – Soldiers of the Great War', der beskriver de engelske soldaters, primært fra Kitchenerhæren, krigsoplevelser.¹⁰⁴ Der har naturligvis været forskel på at være i den engelske og i den tyske hær, f.eks. på grund af forskellene i forsyningsituationen, især efter at blokaden af Tyskland for alvor begyndte at kunne mærkes. Men lige såvel som sønderjyderne er mennesker, er briterne det også, og deres krigsoplevelser er sammenlignelige på mange punkter. Den anden historiker er Martin Bo Nørregård med hans artikel 'Sønderjyder ved fronterne'¹⁰⁵, der beskriver sønderjydernes krigsoplevelse på baggrund af en række feltpostbreve og dagbøger, herunder også Hans Lorentzens og Jens H. Møllers.

5.1.1 Hverdagen

Som det er antydnet ovenfor, udgjorde kamphandlinger kun en meget lille del af den hverdag, soldaterne oplevede under krigen. Tiden gik i stedet med mange andre ting, der ofte var fastlagt i rutiner. I forreste linie var der patruljer og vagt- og arbejdstjanser, som f.eks. udbedring af skyttegravene, der skulle passes. Bag fronten, når soldaterne var i ro, blev de også holdt i gang gennem eksercits, appeller, øvelser, arbejdstjeneste med mere, bl.a. for at holde mændene fra at tænke for meget og for at modvirke den stigende modvilje mod krigen.¹⁰⁶ Det gav en monoton tilværelse med fastlagte rutiner, hvad dagbøgerne også giver indtryk af. Et godt eksempel er Peter Thomsens kortfattede beskrivelser af dagene jf. afsnittet om dagbøgenes meddelsomhed ovenfor. Men selv med rutiner og tjanser, var der en del tid tilovers.

For at slå denne tid ihjel, kastede soldaterne sig ud i alle mulige former for tidsfordriv. Heldigt for mig har en af dem været at skrive dagbog. At skrive breve hjem har naturligvis været en anden, som Adser Skou skriver den 23. januar 1915, efter at have fået besked om at tjenesten udfalder: "Vi havde så slet intet den lange dag; jeg skrev et brev hjem."¹⁰⁷ Citatet illustrerer endvidere, at der kunne være en del tid, der skulle slås ihjel. Derudover var der en række muligheder, alt efter hvad forholdene tillod. "Om eftermiddagen har vi det temmelig godt hver dag, da spiller vi for det meste '66' eller dam og mølle."¹⁰⁸ skriver Jens H. Møller den 6. januar 1917, og derudover spillede han også en del skat. Avislæsning, lusejagt og udflugter til de

¹⁰⁴ Winter, Denis, *Death's Men – Soldiers of the Great War* (London 1979).

¹⁰⁵ Nørregård, Martin Bo, 'Sønderjyder ved fronterne' i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006).

¹⁰⁶ Winter, Denis, *Death's Men – Soldiers of the Great War* (London 1979), pp. 84-87 og 158-159, Ulrich, Bernd, *Die Augenzeugen* (Essen 1997), pp. 54-55, samt Nørregård, Martin Bo, 'Sønderjyder ved fronterne' i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006) pp. 99-102.

¹⁰⁷ Adser Skous dagbog, Museet Sønderborg Slots arkiv, N.12.32.

¹⁰⁸ Jens H. Møllers dagbog,

<http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/moeller.htm> (30. juli 2007).

omkringliggende egne, i det omfang det var muligt, hører også til populære måder at få tiden til at gå. For Mads Peter Nielsen, der lå bag fronten bl.a. som chauffør, gik et par af udflugterne dog den anden vej, nemlig ud til fronten. En af dem foregik den 16. december 1914. Efter en beskrivelse af forholdene og de mennesker, han møder derude, konstaterer han, at:

”Saa har jeg altsaa vovet mig ud i Artilleriets Stilling og ca. 1½ km. fra vores Skyttegrav, men jeg lovede mig, ikke at gøre det igjen -, ti der var Fare paa Færde, en dumhed uden lige, naar man ikke har det Behov.”¹⁰⁹

Helt afholder han sig dog ikke, der er beskrivelser af et par lignende ture senere i hans dagbog. Sport blev også brugt som tidsfordriv, som følgende, lidt kuriøse, citat fra Christian Clausens dagbog under overskriften ”Mai 1916.” viser: ”Jeg har i nogle Dage ligget paa Revierstuen, jeg har haft en Sene lidt af Lave i det ene Laar, som følge af Fodbold.”¹¹⁰ Soldaterne fik en art hverdag ud af det, men det var en hård hverdag, både fysisk og psykisk, om end der også var lyspunkter, herunder de ovenfor beskrevne tidsfordriv. I det næste afsnit vil nogle af de hårde sider af krigshverdagen og nogle af de små glæder, der også udgjorde lyspunkter i den, blive beskrevet.

5.1.2 Det hårde liv

Der er en række temaer, som går igen i næsten alle dagbøgerne, og som beskriver sider af det hårde liv soldaterne førte under Første Verdenskrig. Et af de mest prominente af disse temaer er vejret.

For mænd, som tilbragte en stor del af deres tid under åben himmel, på march, på vagt, i arbejdstjeneste og under eksercits med mere, og som ofte opholdt sig steder, hvor de var udsatte for vejr og vind, spillede vejret naturligvis en stor rolle. Denis Winter skriver, at når en ældre soldat ser tilbage på soldaterlivet, er det ikke artilleriangreb og patruljer, der træder i forgrunden, men derimod, at ”To him, the real enemy was the weather and the side-effects of living rough.” Han skriver, at det især er kulden og mudderet, som der var rigeligt af på den opløjede slagmark efter et regnvejr, der var hårdt ved mændene.¹¹¹ Sådan var det også for dagbogsskriverne. Meget ofte er der bemærkninger om vejret nedfældet i dagbøgerne, for det meste i form af en kort konstatering. Længere indførsler om vejret optræder mest, når der er tale om dårligt vejr. Den 31. august 1916 skriver

¹⁰⁹ Mads Peter Niensens dagbog, Sønderborg lokalarkiv, æske A118.

¹¹⁰ Christian Clausens dagbog, Augustenborg Lokalarkiv, 1981/10.

¹¹¹ Winter, Denis, *Death's Men – Soldiers of the Great War* (London 1979), pp. 95-96. Citatet er fra side 95.

Heinrich Knust, der var i arbejdstjeneste på østfronten, eksempelvis i sin dagbog:

”Den 31. igjen til samme Tid og samme Sted, den eneste Forandring var, at vi blev giennemblødt paa hjemveien og maa tørre klæderne paa kroppen og ligge i dem om Natten.”¹¹²

Et andet eksempel, der i høj grad bekræfter citatet fra Denis Winter ovenfor, findes i en indførsel i Hans Lildholt Moos' dagbog fra den 29. december 1914: ”Det forlyder at vi denne gang skal i skyttegraven 6 dage. Det er ikke behageligt fremfor alt da vi har udsigt til dårligt vejr.”¹¹³ Det er altså ikke udsigten til at komme ud i farezonen i forreste linie og under beskydning, der mest bekymrer Hans Lildholt Moos, men derimod udsigten til dårligt vejr.

Et andet aspekt af det hårde liv, som også har en stor plads i dagbøgerne, er maden, derunder især manglen på mad. Manglen på mad på fronten skyldtes delvist blokaden af Tyskland, men forsyningsruterne kunne også udgøre et problem. Dertil kom, at maden på turen ud til skyttegraven kunne nå at blive blandet med alskens gode sager, hvad Denis Winter også skriver jf. ovenstående. Martin Bo Nørregård bekræfter dette, og illustrerer det bl.a. med et citat fra Hans Lorentzens dagbog.¹¹⁴ Et andet eksempel findes i Søren Hansen Schmidts dagbog den 12. januar 1915, efter en våd og drøj tur ud i mudrede skyttegrave, hvor han og hans kompagni straks kom til at stå vagt:

”Det var et hæsligt Døgn, det værste jeg endnu har været med til. At stå der i så mange Timer i sådant et Morads næsten uden at røre sig medens Regnen strømmede ned, det var næsten til at fortvivle over. At få noget at spise var næsten også umuligt, da både vi selv og alt hvad vi rørte ved var så tilsmudset med Ler. Drikke havde jeg og de fleste heller ikke, da vi, før vi var der, ikke havde nogen Anelse om, hvor det gik hen. At få varm Mad eller Kaffe bragt derud kunde heller ikke lade sig gøre.”¹¹⁵

Citatet illustrerer godt, hvorledes en kombination af regnvejr med deraf følgende mudder og mangel på mad virkelig kunne gøre livet surt for Søren Hansen Schmidt.

¹¹² Heinrich Knusts dagbog,

<http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/knust.htm> (30. juli 2007).

¹¹³ Hans Lildholt Moos' dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 521*.

¹¹⁴ Nørregård, Martin Bo, 'Sønderjyder ved fronterne' i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), p. 104-105.

¹¹⁵ Søren Hansen Schmidts dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 678.

Soldaterne var ikke blot udsatte for vind og vejr og for mangel på mad, der var også andre sider af det hårde liv ved fronten. Livet i skyttegravene var beskidt, mulighederne for at holde sig selv, sit tøj og endda sin mad ren, og fri for utøj var ikke gode. Sammen med kulden og fugten var det desuden med til at gøre mændene syge.

Utøj fandtes til overflod ved fronterne under Første Verdenskrig, f.eks. i millionvis af fluer på de rådne lig og på hestenes efterladenskaber, ”... but lice were the greatest tribulation.”¹¹⁶, skriver Denis Winter. En god del af mændenes tid gik, som det også er nævnt ovenfor, med at jage disse bæster. Ligeledes var det så som så med mulighederne for at blive vasket og for at få rent tøj på, hvilket dagbøgerne også bekræfter i en række indførsler. Den 16. november 1914 skriver Christian Clausen, der på dette tidspunkt var på østfronten, eksempelvis følgende i sin dagbog, hvilket illustrerer alle tre forhold.

”Vi klædte os saa af vaskede os over hele Kroppen med Au de kolonne, for vi mente at det maatte være helt godt for de smaa graa ’Kosakker’. ... Underbukserne havde jeg nu faaet rene paa, de gamle havde jeg haft paa siden den 18.9. og nu var det den 16.11 altsaa 2 maaneder. ... Den Nat sov vi rolig, thi de graa Kosakker kunde ikke ret med den skarpe Lugt fra Au do kolonnen.”¹¹⁷

At det specielt er folkene i skyttegravene, der har oplevet disse problemer, kan man se ud af Jørgen Paulsens og Mads Peter Niensens dagbøger. De lå begge bag fronten, og nævner begge kun den manglende hygiejne kort. Jørgen Paulsen skriver således under sit korte ophold i forreste linie i december 1916: ”Det eneste der forstyrrer er Lopperne, men man vænner sig næsten til.”¹¹⁸ Mads Peter Nielsen skriver kun derom, da han beskriver de mennesker, han har set på sin udflugt til fronten, som også er nævnt ovenfor.

At det hårde liv ved fronten medførte sygdom kan man også se i dagbøgerne. F.eks. hærgede den spanske syge i disse år Europa, og nåede også soldaterne på fronten. Den 6. juli 1917 skriver Poul Hedegaard derom:

”Laust er angrebet og vandrede på lazarettet, men han kom snart igen. Også jeg var angrebet, men det var et lettere tilfælde. Vi misunder dem, der kommer på lazarettet.”¹¹⁹

¹¹⁶ Winter, Denis, *Death's Men – Soldiers of the Great War* (London 1979), pp. 96-97.

¹¹⁷ Christian Clausens dagbog, Augustenborg Lokalkarkiv, 1981/10.

¹¹⁸ Jørgen Paulsens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 584, 16. december 1916.

¹¹⁹ Hedegaard, Poul, *Fra min dagbog ...* i DSK Årbog 1968, p. 114.

Citatet viser endvidere, at et lazaretophold bestemt ikke var uønsket. Nogle måneder senere skriver Poul Hedegaard om, hvorledes hans kammerat Theodor Friis er død af tyfus på et lazaret, efter at han og Friis, drevne af tørst, havde drukket af et granathul.¹²⁰ En anden fare ved fugten og manglen på tørt tøj var skyttegravsfødde, hvilket Hans Lorentzen skriver om.¹²¹

Tilsammen udgjorde disse faktorer et hårdt fysisk slid, og dertil kom den psykiske slitage på mændene. Dels var der den lange adskillelse fra deres kære og det uvante liv ved militæret, omgivet af krigens ødelæggelser. Men det største pres på mændenes psyke kom fra den konstante fare, de befandt sig i, og den konstante flytten rundt imellem større og mindre fare. Synet af døde eller sårede mindede dem hele tiden om deres egen skrøbelighed. Som Søren Hansen Schmidt skriver den 9. december 1914, befandt soldaterne i forreste linie sig konstant i fare, fordi: ”Det dræbende Bly flyver stadig rundt og søger sig et Mål og ingen ved, når det træffer.”¹²² Men selv bag forreste linie var faren langt fra fraværende. Artilleriets rækkevidde, der kun voksede gennem krigen, gjorde også området et stykke bagved fronten usikkert, og selv udenfor artilleriets rækkevidde var soldaterne ikke i sikkerhed for en af krigens nyskabelser, nemlig flyverbomben. Desuden mindede artilleriets larm dem konstant om faren, selv når de befandt sig i relativ sikkerhed. Artilleriet fylder da også en del i dagbøgerne, og Hans Lorentzen beskriver en kraftig beskydning af et område nær hans stilling som ”...et gyseligt smukt skuespil at være vidne til.”¹²³ Artilleriets konstante påmindelse om den fare soldaterne befandt sig i er vel bedst opsummeret af Jens Lassen. Den 9. september 1914 skriver han: ”Det er en dejlig Aften, man kan rigtig nyde den, da man ingen Kanontorden har til at tilraabe en sit ”Memento Mori””¹²⁴ Udover blot at være i fare for at blive ramt, blev en stor del af dem faktisk ramt, hvilket var yderligere en faktor i det fysiske slid som mændene var udsat for, eller som i sidste ende kunne betyde invalidering eller døden for dem.¹²⁵ En del af dagbogsskriverne, f.eks. Jens Lassen og Christian Clausen, blev sårede under krigen, og skriver derom, ligesom en del af dem faktisk faldt under krigen jævnfør tabel 1.

På baggrund af sagerne om pensioner til efterladte efter ofre for krigen og til krigsinvaliderne, som den danske stat overtog

¹²⁰ Hedegaard, Poul, *Fra min dagbog ...* i DSK Årbog 1969, pp. 59-62. Citatet er fra side 60. Friis findes som Theodor J. Chr. Fries i ’Fortegnelsen over indkomne navne’ p. 17. Han er født 16. oktober 1899 og død i Frankrig 8. september 1918.

¹²¹ Lorentzen, Hans, *Og det kalder man at være civiliseret* (Odense 1998), p. 98.

¹²² Søren Hansen Schmidts dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 678.

¹²³ Lorentzen, Hans, *Og det kalder man at være civiliseret* (Odense 1998), p. 96. (6. juni 1917)

¹²⁴ Jens Lassens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 1222*.

¹²⁵ Winter, Denis, *Death’s Men – Soldiers of the Great War* (London 1979), pp. 107-134.

forpligtelserne for, efter at Sønderjylland var blevet dansk, har pensioneret overlæge Anthon Marckmann lavet et grundigt studie af dødsårsager og årsager til invalidering, det være sig pga. pådragede sår eller sygdom, såvel psykisk som fysisk, blandt sønderjyske krigsdeltagere. Dette giver et godt overblik over de mange forskellige våbentyper og sygdomme, der på hver deres måde udgjorde en fare. Samtidig godtgør Anthon Marckmann ved sammenligninger med engelske og tyske studier, at fordelingen af faldne sønderjyder på vestfronten over årene, samt dødsårsagerne stemmer godt overens med de engelske og tyske.¹²⁶

Soldater, der ikke blev ofre for kugler eller granater eller andre voldsomme begivenheder, blev langsomt slidt op af de øvrige faktorer, og nogle af dem knækkede.¹²⁷ Slitagen fremgår ikke direkte af dagbøgerne, men efterhånden som krigen trak ud, blev ønsket om fred stærkere og stærkere, hvilket også ses hos deres tyske kolleger.¹²⁸ Ligeledes er der en tendens til at indførslerne i dagbøgerne bliver både kortere og mindre hyppige, jo længere tid dagbogsskriveren har været med i krigen. Der var dog også en række ting, som var med til at gøre krigstilværelsen udholdelig, og disse er temaet for de næste to afsnit.

5.1.3 Livliner - feltpost, pakker og orlov.

Posten var et af soldaternes største lyspunkter i krigshverdagen.

”Det er svært at overvurdere betydningen af breve og pakker hjemmefra, dels var de, ... , tit et tilskud til kosten, men de var også den eneste regelmæssige forbindelse, soldaterne havde med deres familier.”¹²⁹

skriver Morten Bo Nørregård derom. Denis Winter bekræfter dette, idet han citerer soldaten F. Noakes: ”Out here news of home is like food and drink to us, however trivial.”¹³⁰ I dagbøgerne er der talrige eksempler, der bekræfter dette. Eksempelvis skriver Hans Lorentzen, liggende i en meget mangelfuld og kold stilling, i sin dagbog den 3. februar 1917:

”I den seneste tid har jeg gudskelov på ny modtaget nogle pakker hjemmefra, fra onkel Jørgen Jessen, Felsted, og onkel Carsten Nissen, Felstedmark. Kun fra min Kj. har jeg egentlig savnet en pakke, men til gengæld har jeg modtaget rigtig mange

¹²⁶ Marckmann, Anthon, *Ofrene fra Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2005), pp. 34-54 og 80-107.

¹²⁷ Winter, Denis, *Death's Men – Soldiers of the Great War* (London 1979), pp. 133-136.

¹²⁸ Ulrich, Bernd, *Die Augenzeugen* (Essen 1997), pp. 69-71.

¹²⁹ Nørregård, Martin Bo, 'Sønderjyder ved fronterne' i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), p. 108.

¹³⁰ Winter, Denis, *Death's Men – Soldiers of the Great War* (London 1979), p. 165. Se også Ulrich, Bernd, *Die Augenzeugen* (Essen 1997), pp. 48-51.

kære breve. Noget godt findes der da også i en sådan stilling.”¹³¹

Det er ikke kun modtagelsen af post, der finder vej til dagbøgerne. Også når posten udebliver, eller hvis der ikke lige var noget med den dag, bliver det noteret. Under datoen den 28. oktober 1915, hans kæreste Margrethes fødselsdag, skriver Christian Clausen således i sin dagbog:

”Jeg vidste, at hun havde afsendt en Pakke til mig, som jeg skulde have til den Dag, for saa at holde Fødselsdag med noget fra hende selv, men forgæves. Det var nu længe siden vi havde faaet Pakker næsten ingen siden min Fødselsdag. Med spænding ventede vi hver eneste Dag. Men hver dag gik vi skuffet tilbage, det gør ondt – ogsaa i stærke Mænds Hjerter.”¹³²

At breve og pakker hjemmefra var af meget stor betydning ses altså tydeligt, men hvor brevene gav nyt om dem derhjemme og en art linie tilbage til det ’rigtige liv’, var pakkernes betydning af mere praktisk art, idet de indeholdt en masse nyttige sager, bl.a. ofte et tilskud til kosten, som Morten Bo Nørregård skriver. At de derudover kunne indeholde en mangfoldighed af andre ting, får man et indtryk af i Hemming Skovs dagbog, idet han den 30. november 1914 skriver i sin dagbog:

”Fået Pakker og Breve, mindst 10 Pakker. Brev fra d. 4-10- og 13 Nov. fra Søster. Fået et Par Underb., Undertrøje, 1 Strømpe Puls. [Det sidste ord er svært læseligt.] Øreklapper, Kasse Tobak, Handklæder, Kasse Cigarer med Svovlst. og En Pibe, en Pibe med Tobak, Tobak og Cigaretter, Chokolade, - Chokolade – Chokolade -, Skinke fra J. M.”¹³³

Hemming Skov befandt sig, ligesom Christian Clausen, på østfronten, hvor posten tilsyneladende havde større problemer med at komme frem. Den sidste del af hans dagbog, især den sidste halvanden måned, hvor han er på lazaret eller i rekonvalescens i Dresden, består også næsten udelukkende af korte meldinger om ind- og udgået post.

Et andet supplement til soldaternes fornødenheder kom igennem de såkaldte kærlighedsgaver – eller Liebesgaben på tysk. Gennem en række forskellige organisationer sendte især tyske kvinder gaver til soldaterne ved fronten, og en pendant fandtes også på den britiske

¹³¹ Lorentzen, Hans, *Og det kalder man at være civiliseret* (Odense 1998), p. 83.

¹³² Christian Clausens dagbog, Augustenborg Lokalkiv, 1981/10.

¹³³ Hemming Skovs dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 692*.

side af ingenmandsland.¹³⁴ Pakkerne kunne indeholde f.eks. mad, tobak eller tøj, og der er god sandsynlighed for, at nogle af de pakker, Hemming Skov har modtaget jævnfør det ovenstående citat, er sådanne kærlighedsgaver. Andre dagbogsskrivere fortæller også om at have modtaget dem, således skriver Jens H. Møller den 2. december 1915, at: ”Om aftenen fik vi udleveret kærlighedsgaver, et stykke pølse, et stk. ost og så smør.”¹³⁵ I dette tilfælde var indholdet altså et supplement til kosten.

”Better than letters was the direct contact of leave. The problem was that it came very seldom.”¹³⁶ mener Denis Winter, og Morten Bo Nørregaard tilføjer, at det sjældent var noget soldaterne fik mere end en gang om året. Undtagelsen var, hvis soldaterne blev sårede eller var landmænd, og derfor var behøvede hjemme i f.eks. høsten.¹³⁷ Ønsket om orlov og at komme hjem til de kære finder også mange forskellige udtryk i dagbøgerne. Et af de mere kuriøse eksempler er Jens H. Møller, der ofte noterer, når folk omkring ham tager på orlov eller kommer tilbage fra en. Den 17. april 1917 var det så hans tur til at få orlov:

”I eftermiddags fik jeg besked om, at jeg i morgen formiddag kunne jeg gå hen og lade mig afluse i **Hénin-Liétard**, og så i morgen eftermiddag kunne jeg rejse på orlov. Hjem til mine kære og mit kære hjem.”¹³⁸

Den måde han holder øje med de andres orlov, synes at være et klart udtryk for et ønske om selv at få orlov, en art misundelse med andre ord. Da han selv får orlov, giver han da også, om end afdæmpet, udtryk for glæde derved. I den tid, hans dagbøger dækker over, opnår han at få orlov fem gange.

At orloven er et vellidt afbræk i tilværelsen i krigen kan man også læse ud af den måde, hvorpå dagbogsskriverne beskriver afskeden med dem derhjemme og det at vende tilbage til fronten. For eksempel skriver Hans Lorentzen, der var hjemme på orlov i julen 1916, i en indførsel under datoerne 2. til 4. januar, at:

¹³⁴ Latzel, Klaus, 'Liebesgaben', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn 2003), pp. 679-680 samt Winter, Denis, *Death's Men – Soldiers of the Great War* (London 1979), p. 165.

¹³⁵ Jens H. Møllers dagbog, <http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/moeller.htm> (30. juli 2007).

¹³⁶ Winter, Denis, *Death's Men – Soldiers of the Great War* (London 1979), p. 165.

¹³⁷ Nørregård, Martin Bo, 'Sønderjyder ved fronterne' i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), p. 109.

¹³⁸ Jens H. Møllers dagbog, <http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/moeller.htm> (30. juli 2007). Understregninger og fed tekst findes i forlægget.

”Man er dog noget tung om hjertet, når man på ny skal bort fra hjemmet og tilbage til kanontordenen og skyttegravens snavs og ælte her ved vintertide.”

og senere under samme dato, da han er nået tilbage til fronten: ”Det er en voldsom overgang, når man kommer fra orlov og straks skal på vagt og skal bo i de gamle barakker uden at komme af tøjet.”¹³⁹ Orloven var altså en eftertragtet og skattet pause fra krigstilværelsen, og det var ikke kun godt at få den tildelt, det var også hårdt at skulle vende tilbage fra den.

5.1.4 De små glæder

Udover posten var der en række mindre lyspunkter, som også var essentielle for at soldaterne kunne holde deres liv ved fronten ud. Et eksempel er maden. I dagbøgerne kommer det ofte til udtryk igennem små bemærkninger om, hvad man har fået at spise. Eksempelvis noterer Heinrich Knust den 16. august 1916: ”... og kørte her til Taucha [h]vor vi fik Pilkartof[ler] og omsider Sild, ja det er noget for en Soldatermave...”¹⁴⁰ Dagbogsskriverne har stor fokus på mad, og Denis Winter placerer da også maden som den største blandt de små glæder, der var med til at gøre livet i skyttegraven udholdeligt for de engelske soldater.¹⁴¹

Der er altså ingen tvivl om at maden var en vigtig del af soldaternes krigstilværelse, og generelt har sønderjyderne været mere heldigt stillet end så mange andre, idet de stammede fra en landbrugsegn. Ifølge Martin Bo Nørregård kunne de ofte supplere den udleverede kost med madvarer tilsendt hjemmefra, hvad dagbøgerne også bekræfter jf. afsnittet om posten.¹⁴²

Udover maden var der en række andre ting, som fremstår som lyspunkter i dagbøgenes skildring af krigstilværelsen. I de mudrede skyttegrave og på de lange marcher var det at få et bad og rent, eller bare tørt, tøj på et lyspunkt, ligesom aflusninger også nævnes. Dertil kom f.eks. tobak og chokolade og forskellige aviser, som de ofte fik tilsendt hjemmefra. Vin, som de har fået eller ”fundet” nævnes også.

Denis Winter lister også mange af disse små glæder op som typiske for de engelske soldater. I dagbøgerne er den glæde, han anser for en af de vigtigste for de engelske soldater, nemlig kvindeligt selskab, dog nærmest fraværende.¹⁴³ At også de tyske soldater opsøgte

¹³⁹ Lorentzen, Hans, *Og det kalder man at være civiliseret* (Odense 1998), pp. 77 og 78.

¹⁴⁰ Heinrich Knusts dagbog,

<http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/knust.htm> (30. juli 2007).

¹⁴¹ Winter, Denis, *Death's Men – Soldiers of the Great War* (London 1979), pp. 102-103.

¹⁴² Nørregård, Martin Bo, ’Sønderjyder ved fronterne’ i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), p. 104-106.

¹⁴³ Winter, Denis, *Death's Men – Soldiers of the Great War* (London 1979), p. 148-159.

kvindeligt selskab, når der var mulighed for det, fremgår af følgende citat fra Jens Lassens dagbog den 10. august 1914, taget ud af en længere passage om krigens indvirkning på moralen:

”At disse Mennesker ikke skammer sig ved at [??] Natten igennem med disse offentlige Tøjter, endda gifte Mænd som uden Skam og Rødme praler deraf.”¹⁴⁴

Ligeledes indirekte bekræfter Mads Peter Nielsen det i en indførelse i sin dagbog den 3. marts 1915, der fortæller at en Landsturmand havde fået en kønssygdom, og at resten af kompagniet henstilles til at passe på.¹⁴⁵ Ligesom briterne, måtte altså også tyskerne slås med kønssygdomme blandt sine soldater. Når det kvindelige selskab ikke finder vej til dagbøgerne eksplicit, er det vel fordi, at det er for privat selv dertil, for, som Martin Bo Nørregård skriver:

”Ingen kender omfanget af disse forhold og altså heller ikke for sønderjyderne, men der er ingen grund til at tro, at de har været hverken værre eller bedre end deres tyske kammerater.”¹⁴⁶

5.1.5 I kamp

Om end det langt fra var ligeså ofte som man forestiller sig, at soldaterne var indviklet i direkte kamphandlinger, skete det. Undtaget er naturligvis de soldater, der havde en arbejdsopgave bag fronten, som f.eks. Mads Peter Nielsen.

De menige soldater under krigen havde slet ikke det samme overblik over slagmarken, som man får formidlet gennem de fleste oversigtsværker om Første Verdenskrig. Dagbøgerne giver derfor ikke det samme indtryk af krigen som værkernes beskrivelser af frontlinien, troppebevægelser, frem- og tilbagegang og fokus på de store slag. Jens Lassens dagbog er et godt eksempel på dette. Han var med i fremrykningen gennem Belgien og Frankrig, slaget ved Marne den 5. til 12. september 1914, tilbagetrækningen og den første uge af skyttegravskrigen inden han blev såret og faldt i fransk fangenskab den 20. september. Den 6. september skriver han: ”Vi havde det dejligste Kvarter i en lille Landsby ’Marne’.” Dagen efter, under en tilbagetrækning efter at have været i kamp, skriver han: ”Om vi har et tabt Slag bagved os eller om det – som Offs. paastaar – kun er en Manøvre ved jeg ikke.” Den 18. september, nu nedgravet i en skyttegrav, skriver han: ”Vi er efter Sigende indviklet i et stort Slag.

¹⁴⁴ Jens Lassens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 1222*.

¹⁴⁵ Mads Peter Niensens dagbog, Sønderborg lokalarkiv, æske A118.

¹⁴⁶ Nørregård, Martin Bo, ’Sønderjyder ved fronterne’ i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), p. 120.

Fronten er 80 km lang.¹⁴⁷ Han har altså deltaget i Marne-slaget og den efterfølgende tilbagetrækning, uden at være klar over slagets omfang eller status.

Jens Lassen var med i tyskernes første drive ind i Frankrig, og var derfor uforholdsmæssigt meget i kamp og på march. Ellers er det, der skinner mest igennem i dagbøgerne, rutinen og kedsomheden ved krigstilværelsen, som beskrevet andre steder i dette afsnit. Når dagbogsskriverne endelig kom i kamp, var det en forvirrende oplevelse, hvor indtrykkene begrænser sig til det meget nære, og frygten for at blive ramt er meget nærværende. Christian Clausen beskriver den 15. november 1914 et stormløb på en russisk stilling således:

”Vi gik nu videre frem, snart udviklede vi os til Skyttekæden og gik frem til Storm. Vor Løjtnant som laa lige ved mig var den første der blev saaret, da vi kom lidt længere frem kom vi ind i et frygtelig Maskingeværild, vi maatte benytte Salver fra vort Artilleri til at springe frem i. Naar vi saa laa der paa Jorden suste Kuglerne fra Maskingeværene ned i Jorden bag os. Med Næsen og Hovedet trykkede ned i Jorden laa vi og – ja næsten ventede paa at blive truffet. Jeg synes det var umulig at alle disse Kugler kunde gaa forbi uden at man maatte blive truffen. Det til Tider som om Dødens kolde Haand allerede havde rørt os.”¹⁴⁸

Han fortsætter med at beskrive indtagelsen af et par skyttegrave, de mange lemlæstede kroppe og de flygtende russiske linier, der tyndes ud af kugler og granater. Da det hele er overstået, går han i forvirringen i gang med at lede efter sin kammerat, en anden sønderjyde ved navn Skov, på trods af at han havde set, at denne var blevet såret inden stormløbet og slet ikke var med i det.

Dennis Winter har dedikeret et helt kapitel til beskrivelsen af soldaternes oplevelse af kampen. Han beskriver mange af de samme ting, som også er fremgået af dagbøgerne, f.eks. at kamp var undtagelsen og om forvirringen og angsten for ikke at slippe derfra med livet i behold.¹⁴⁹

Som antaget, stemmer dagbogsskrivernes almindelige krigsoplevelse i høj grad overens med andre soldaters, både de britiske, som beskrevet af Denis Winter, og de øvrige sønderjyske, ifølge Martin Bo Nørregårds artikel, der har været de primære sammenligningsgrundlag i dette afsnit. Dagbogsskriverne gengiver mange af de samme forhold, som de to historikere beskriver som

¹⁴⁷ Jens Lassens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 1222*.

¹⁴⁸ Christian Clausens dagbog, Augustenborg Lokalkiv, 1981/10.

¹⁴⁹ Winter, Denis, *Death's Men – Soldiers of the Great War* (London 1979), pp. 170-185.

typiske for soldaters oplevelse af Første Verdenskrig. Lige fra den monotone og rutineprægede hverdag over angsten for de mange, hele tiden nærværende farer, der lurede, til den forvirrede oplevelse af kamp og det fysiske og psykiske slid, de var udsat for. Mange af de ting, dagbogsskriverne har fokus på, er de samme som Denis Winter og Martin Bo Nørregård skriver om. Det er især feltposten og pakker hjemmefra, og derudover vejret, især når det er dårligt, maden, larmen fra fronten og artilleriet, utøj og jagten på det med mere. Mange af disse ting bruges også til at slå tiden ihjel, sammen med f.eks. kortspil og fodbold. Udover at bekræfte antagelsen om, at der ikke er stor forskel på den måde dagbogsskriverne oplevede krigen i forhold til andre krigsdeltagere, styrker det også dagbøgerne som troværdige kilder og som repræsentative for de dansksindede sønderjyske krigsdeltagere. Der findes dog også en række indførsler i dagbøgerne, som kan tilskrives deres nationale tilhørsforhold, og disse vil blive analyseret i det følgende afsnit.

5.2 Den sønderjyske krigsoplevelse.

I dette kapitel vil det blive afdækket, hvorvidt de dansksindede sønderjyder havde en anden oplevelse af krigen, og om de oplevede nogen konflikt ved deres deltagelse på tysk side, på grund af deres dansksindethed.

5.2.1 Opmærksomhed omkring andre sønderjyder.

Martin Bo Nørregård skriver i sin artikel, at:

”Sønderjyderne synes i høj grad at have søgt deres egne landsmænd, hvis de kunne komme til det, og var meget opmærksomme på, om der befandt sig andre »nordslesvigere« i deres nærhed...”¹⁵⁰

Også i dagbøgerne er dette et fremtrædende fænomen, et eksempel derpå er citatet fra Heinrich Knusts dagbog i afsnittet om dagbogsskrivernes dansksindethed ovenfor. Jeg vil fremdrage nogle af de andre her. Mads Peter Nielsen, der som nævnt lå bag fronten, skriver ofte om at træffes med andre nordslesvigere eller danskere, eller blot tale med dem hurtigt i forbifarten. Den 20. januar 1915 fik han fat i et par værelser og indkvarterede sig sammen med 3 andre:

”Frost og jeg ligger paa et Værelse paa en Madres, og ved Siden af ligger Alnor og Hellersøe, saa vi har det nu helt godt frems (fremfor) Salen. [En dansesal, hvor de har været indkvarteret

¹⁵⁰ Nørregård, Martin Bo, 'Sønderjyder ved fronterne' i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), p. 110.

ca. 45 mand.] Vi 4 danskere ligger nu sammen og har Bord og Stole.”

Det lykkedes dem altså at finde indkvartering sammen, og dette er en tendens, som også findes i en række af de øvrige dagbøger: De søger indkvartering sammen med eller deler telt med andre sønderjyder, når de kan komme til det. Den 27. januar 1915 skriver Mads Peter Nielsen, at:

”Om Eftermiddagen gaa Hellersøe og jeg en lille Tour i Byen, Frost og Alnor bliver hjemme og faar Besøg af P. Clausen, Blaakrog, I.Knudsen og Johan Laursen fra Varnæs som ligger ved 3. Comp. Kieler – Landst – Batt.”¹⁵¹

Det sidste citat illustrerer også en anden tendens, nemlig den, at sønderjyderne opsøgte hinanden og gik på besøg hos hinanden hvis deres enheder lå tæt på hinanden. Dette gjorde sig specielt gældende hos dem, der lå bag fronten, som Mads Peter Nielsen og også Jørgen Paulsen, der således fik besøg af eller gik på besøg hos andre sønderjyder, der f.eks. var kommet tilbage i ro fra de forreste linier.

Ikke alene søgte sønderjyderne hinandens selskab, der er også eksempler på, at de følte sig alene blandt de øvrige soldater, når de ikke havde denne mulighed. Den 17. august 1915 skriver Claus Chr. Steffensen således fra et lazaret, hvor han har ligget i længere tid:

”Nu sidder jeg på min stol, hvor jeg er ene, og det passer mig bedst. De andres samtaler er ikke noget for mig. Det er jo et fremmed folk, og jeg passer ikke iblandt dem.”

og igen den 27. august: ”...men det er mig en daglig pine at være sammen med disse folk her, som nu ikke passer mig.”¹⁵² Tidligere har han skrevet om en ’Rudolph’, som han tilbragte meget tid sammen med – han læste bl.a. Rudolphs Hejmdal, men nu da denne ikke længere er i nærheden, føler han sig ene blandt fremmede folk. Også dette, at sønderjyderne følte sig alene, når der ikke var andre sønderjyder i nærheden, er der flere eksempler på i dagbøgerne. Dertil kommer, at de i høj grad holdt øje med hvor mange nordslesvigere der var tilbage i deres enheder, hvis en af dem faldt, blev såret eller flyttet til en anden enhed. Et eksempel derpå kan ses i citatet fra Søren Hansen Schmidts dagbog nedenfor.

Udover de ovenstående eksempler, der i høj grad omhandler passager hvor sønderjyderne har været i hinandens selskab et stykke

¹⁵¹ Mads Peter Nielsens dagbog, Sønderborg lokalarkiv, æske A118. Den runde parentes er afskriverens, den firkantede min.

¹⁵² Steffensen, Claus Chr., *En sønderjyde, der længtes efter hjemmet hver dag* - i DSK Årbog 1969, pp. 101-102.

tid, eller uden andre sønderjyders selskab i et stykke tid, findes også mange eksempler på korte sammentræf, enten med bekendte hjemmefra, eller med sønderjyder, der for dagbogsskriverne var ukendte før sammentræffet. Når det var bekendte, var det selvfølgelig genkendelsen, der førte til sammentræffet, men når de ikke kendte hinanden i forvejen var der andre ting, som gjorde de faldt i snak med hinanden. Sproget var naturligvis en faktor, der gjorde, at to eller flere sønderjyder hurtigt afslørede deres tilstedeværelse. Derudover var der også andre ting, der gjorde at dagbogsskriverne kunne genkende en anden sønderjyde som sådan. Et eksempel derpå findes i Jørgen Paulsens dagbog den 9. maj 1916, på vej tilbage til fronten fra orlov:

”Da jeg sad i Toget fra [?] til Köln gav min Sidemand sig til at spise Mellemmad. Jeg saa det var indpakket i Hejmdal, hvoraf jeg kunde slutte, det maatte være en Nordslesviger. Vi kom saa i Snak og det viste sig saa, at det var en Gaardmand fra Tornum.”¹⁵³

Når de på denne måde traf sammen, var drivkraften i samtalen ofte, meget naturligt, udveksling af nyt hjemmefra, og eventuelt om fælles bekendte.

Disse eksempler er blot toppen af isbjerget. Mange steder nævner dagbogsskriverne at have truffet andre nordslesvigere og at have tilbragt kortere eller længere perioder i deres selskab. Selv om de i en del af tilfældene angiver, at det drejer sig om nordslesvigere eller danskere, er der også tilfælde, hvor de blot nævner navnet på den eller dem, de er truffet sammen med. Et danskklingende navn alene er naturligvis ingen sikkerhed for, at det drejer sig om en dansksindet sønderjyde, endsige en sønderjyde overhovedet, ligesom man ikke kan udelukke, at der bag et tyskklingende navn gemmer sig en dansksindet, som det er tilfældet med Heinrich Knust. Dog mener jeg, at når der er sammenfald mellem tendensen til, at sønderjyderne søgte deres egne, og at de skriver om at møde folk med danskklingende navne, så er der overvejende sandsynlighed for at der gemmer en dansksindet sønderjyde bag dem. Mads Peter Nielsen synes at have samme opfattelse, idet han den 9. maj 1917 skriver om et besøg på et lazaret.

”Jeg læser aller Navnene paa Tavlerne, om der maaske skulle være en Landsmand iblandt dem, som jeg saa gerne saa ville gøre noget for, men der er ingen Navne som Petersen, Jørgensen, Hansen, Christensen o.s.v., alle er fremmede og fra andre Egne.”¹⁵⁴

¹⁵³ Jørgen Paulsens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 584.

¹⁵⁴ Mads Peter Nielsens dagbog, Sønderborg lokalarkiv, æske A118.

Han opfatter altså bærerne af de typisk danske efternavne med endelsen –sen som værende landsmænd, dvs. enten danske, idet han identificerer sig som sådan, eller i hvert fald sønderjyder. Deri ligger også en vigtig pointe, nemlig at selvom personerne bag de danskklingende navne ikke nødvendigvis har været dansksindede sønderjyder, så er de ofte blevet opfattet som sådan af dagbogsskriverne.

Når dagbogsskriverne holder sig sammen med andre sønderjyder og bider mærke i, når de har truffet dem, ligger der vel blandt andet nogle ganske banale årsager bag ved. For det første, at det er rart at møde nogen bekendte og at kunne udveksle nyt om dem derhjemme. Dernæst har de også sat pris på at kunne tale deres modersmål, hvad Jens Lassen og Jørgen Paulsen bekræfter: Lige inden afgang fra kasernen i Flensborg mod et endnu ukendt mål, skriver Jens Lassen den 7. august 1914, at: ”Mit Korporalskab bestaar af 18 Mand, deraf er vi 15 dansktalende, det er meget rart.”¹⁵⁵ Jørgen Paulsen skriver juledag 1914:

”I Eftermiddag besøgte jeg en Kammerat fra min aktive Tjenestetid, Andersen fra Aventoft ved Tønder. Jeg var glad ved at kunne tale mit Modersmaal. Allene Hilsenen ’Glædelig Jul’ var som Musik i mine Øren.”

og i juni 1916 får han Chr. Johannsen fra Iller til sovekammerat, og skriver den 21. juni 1916: ”Jeg er glad ved nu at kunne tale Dansk hver Dag.”¹⁵⁶ Betydningen af at de kunne tale dansk sammen skal man altså heller ikke undervurdere.

Herudover kunne man også forestille sig, at der blot var tale om, at de sønderjyske soldater følte et regionalt sammenhold, eller som Martin Bo Nørregård skriver:

”Selvom det ikke altid kan være helt nemt at gennemskue, om der er tale om en form for regionalisme, som man også kunne finde hos bayere, ja formodentlig i de fleste egne af Tyskland, eller om en klar danskhedsfornemmelse. I hovedsagen betragtede soldaterne sig først og fremmest som nordslesvigske...”¹⁵⁷

Men selv hvis der er tale om regionalisme, modsat en klar danskhedsfornemmelse, mener jeg, at man skal bide mærke i, at de

¹⁵⁵ Jens Lassens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 1222*. Jens Lassen stillede jf. dagbogen 4. august 1914 ved 86. regiments 2. bataillon i Flensborg sammen med mange andre sønderjyder. Se: Kragh-Nielsen, Niels H., *Sønderjyderne i den store krig 1914-1918* (Aabenraa 1993), p. 6.

¹⁵⁶ Jørgen Paulsens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 584.

¹⁵⁷ Nørregård, Martin Bo, ’Sønderjyder ved fronterne’ i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), p. 122.

sønderjyske krigsdeltagere – både i dagbøgerne¹⁵⁸ og iflg. Martin Bo Nørregård – identificerer sig som nordslesvigere, og ikke som slesvigere eller slesvig-holstenerere. Der ligger nemlig mere end blot et navn på en region i betegnelsen Nordslesvig, hvad der vil blive redegjort for i det følgende afsnit.

5.2.1.1 Hvad er en nordslesviger?

Begge betegnelserne Nordslesvig og nordslesviger er temmelig flydende, idet de indeholder mere end blot en angivelse af et geografisk tilhørsforhold. Det var i den nordlige del af Slesvig at langt størsteparten af det danske mindretal boede, og i dette område havde ønsket om at blive dansk, f.eks. gennem en realisering af Pragfredens §5, størst tilslutning, hvad jo også tilnærmelsesvis var det der skete i 1920. Ligeledes tog en lang række af de dansksindede foreninger navne, der indeholdt betegnelsen Nordslesvig i en eller anden form, jævnfør afsnittet om Slesvig-Holstens historie. Betegnelsen Sønderjylland, der ellers havde vundet frem siden midten af 1800-tallet som den danske betegnelse for landområdet mellem Kongeåen og Ejderen, var øjensynligt for nationalt farvet, og den blev forbudt af de preussiske myndigheder i 1890'erne.¹⁵⁹ Dermed ligger der altså en implicit dansksindethed i betegnelsen nordslesviger, men den har til gengæld også virket langt mindre anstødende end direkte at kalde sig dansk eller dansksindet. Modsat ville en tysksindet fra det nordlige Slesvig vel netop blot kalde sig slesviger eller slesvig-holstener. Citatet fra Martin Bo Nørregårds artikel gengivet ovenfor fortsætter da også således:

”...mens betegnelsen »dansk« ikke har den store udbredelse, om end den findes hist og her. Det er dog som altid med feltpost mulighed for, at der er tale om selvcensur for at komme den militære censur i forkøbet.”¹⁶⁰

At denne opfattelse af betegnelsen 'nordslesviger' har gjort sig gældende i samtiden kan man også se af følgende citat fra Mads Peter Nielsens dagbog den 11. december 1914. Han taler med et fransk ægtepar, som tidligere har boet det hus, hvor han er indlogeret. Huset bar tydelige spor efter plyndring, da han kom til det dagen før.

¹⁵⁸ En del identificerer sig også som danske, eller begge dele, hvilket bliver behandlet nedenfor.

¹⁵⁹ Hansen, Hans Schultz, 'Det danske navn Sønderjylland og det tyske navn Slesvig', Axel Johnsen og Birgitte Thomsen (Edd.), *19 myter i Sønderjyllands historie* (Aabenraa 2002), pp. 36-40.

¹⁶⁰ Nørregård, Martin Bo, 'Sønderjyder ved fronterne', Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), p. 122.

”Jeg beklager Franskmændene med alt den Vederstykkelse
Ødelæggelse over alt, og fortæller Dem samtidig at jeg er
dansk, Nordslesviger, men tysk Soldat.”¹⁶¹

I situationen bruger han sin herkomst til at distancere sig fra
ødelæggelserne, begået af tyske soldater, men det er tydeligt, at der for
ham ikke er langt imellem det at være dansk og det at være fra
Nordslesvig.

Betegnelsen nordslesviger om et medlem af det nationale mindretal
i området har endvidere holdt sig frem til i dag, blot med omvendt
fortegn. Efter genforeningen overtog det tyske mindretal med tiden
betegnelsen, og således hedder mindretallets avis siden 1929 ”Der
Nordschleswiger”.¹⁶²

5.2.1.2 Tyske kammerater og fællesskabet

I afsnittet ovenfor har jeg fokus på dagbogsskrivernes orientering mod
og fællesskab med andre Nordslesvigere under deres krigstilværelse, og
selvom det, som vist, fylder meget i dagbøgerne, indgik de naturligvis
også i fællesskabet ved fronten i øvrigt. Eksempelvis beretter nogen af
dem også om venskab med tyske kammerater ved fronten, og således
skriver Poul Hedegaard under datoerne 13.-23. august 1918, at
”Geldmacher er blevet min ven. Han er som sagt fra Hannover...”¹⁶³
Ligeledes omtaler de også at have spillet kort med og udført forskellige
tjanser med mere sammen med kammerater med tyskklingende navne,
men stadigvæk fylder andelen af sønderjyder og kammerater med
dansklingende navne langt mere, specielt i forbindelse med mere
sociale ting, som netop kortspil, madlavning og lignende.

Denis Winter beskriver kammeratskabet ved fronten blandt de
engelske soldater som noget, der først og fremmest eksisterede
indenfor de mindre enheder, specielt korporalskabet. Det nedenfor
beskrevne ’vi’ omfatter hos dagbogsskriverne formentligt oftest denne
mindre enhed. Indenfor denne enhed hjalp mændene hinanden med at
finde sig til rette og finde mening i krigstilværelsen gennem fælles
oplevelser, lidelser og fælles angst og skyld. Der eksisterede dog en
professionel distance mellem mændene i disse enheder, vel sagtens for
at beskytte sig i tilfælde af tab eller lignende.¹⁶⁴ Det er tydeligt, at
dagbogsskriverne på samme måde har været en del af kammeratskabet
ved fronten, selvom de indenfor og udover dette kammeratskab synes
at have søgt et andet fællesskab, nemlig med andre nordslesvigere.
Dette fællesskab synes dog også at være præget af en vis professionel

¹⁶¹ Mads Peter Nielsens dagbog, Sønderborg lokalarkiv, æske A118.

¹⁶² Hansen, Hans Schultz, ’Det danske navn Sønderjylland og det tyske navn Slesvig’,
Axel Johnsen og Birgitte Thomsen (Edd.), *19 myter i Sønderjyllands historie* (Aabenraa
2002), pp. 41-42.

¹⁶³ Hedegaard, Poul, *Fra min dagbog ...* i DSK Årbog 1969, p. 60.

¹⁶⁴ Winter, Denis, *Death’s Men – Soldiers of the Great War* (London 1979), pp. 54-57.

distance. Denis Winter skriver derudover, at der indenfor dette kammeratskab kunne eksistere tætte venskaber mellem to mænd, som Poul Hedegaard er et eksempel på.¹⁶⁵ Udover Poul Hedegaard er der flere eksempler på sådanne venskaber hos dagbogsskriverne, men da også langt overvejende med andre nordslesvigere.

Derudover bruger dagbogsskriverne meget betegnelsen 'vi' og 'vores' når de beskriver dagens eller dagenes tilskikkelser. Martin Bo Nørregård skriver om dette 'vi':

”Hvad angår soldaternes selvopfattelse, så identificerede de sig i det daglige meget naturligt med den enhed, som de tilhørte: »Vi« kom der og dertil, »vi« gjorde sådan og sådan. Til tider udbredes dette »vi« også til højere hærenheder, såvel som til hele hæren og Tyskland. Men denne identifikation havde også sine begrænsninger, og der er naturligvis også eksempler på, at soldaterne taler om Tyskland og tyskere som noget andet og forskelligt fra dem.”¹⁶⁶

I bund og grund er det på samme måde med dagbogsskriverne, når de bruger ordet 'vi'. De indgår i et skæbnefællesskab med mændene omkring dem, i deres enhed, og det er specielt på dette niveau, de bruger 'vi'. Derudover indgår de også i et skæbnefællesskab med den hær, de er en del af, idet fred for hele hæren også betyder fred for dem, og fremgang for hæren bringer dem nærmere freden. Dog bør man anlægge et mere nuanceret syn på dette 'vi' end Martin Bo Nørregård gør. Det er ikke bare et 'vi' betinget af en identifikation med den enhed mændene tilhører, men også af et modsætningsforhold. Nemlig et 'vi' som modsætning til et 'dem', der ligger på den anden side af ingenmandsland og skyder til måls efter 'os'. Eksempelvis skriver Jens H. Møller i sin dagbog den 25. august 1915 på en sightseeing ved godset 'Wady' i Litauen: ”Ejeren er en tysker, hans søn er med på vor side.”¹⁶⁷ Dette 'vor side' er naturligvis den tyske side, men det implicerer tydeligt, at der er en anden side, som er imod 'os'. Derudover er det meget svært at afgøre, hvem der er indbefattet i et 'vi', og Christian Hollesen føler sig da tilsyneladende også nødsaget til at definere det i en indførelse i sin dagbog den 4. december 1915. Han er under en transport med tog og skriver om 'vi' flere gange, og til sidst skriver han: ”Vi, det vil sige Rasmussen og Nielsen og jeg har spillet kort mange gange i dag.”¹⁶⁸ Selvom de bruger dette 'vi' meget ofte, implicerer det altså ikke nødvendigvis mere end

¹⁶⁵ Ibid., pp. 57-58.

¹⁶⁶ Nørregård, Martin Bo, 'Sønderjyder ved fronterne' i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), p. 122.

¹⁶⁷ Jens H. Møllers dagbog, <http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/moeller.htm> (30. juli 2007).

¹⁶⁸ Christian Hollesens dagbog, Museet Sønderborg Slots arkiv, N.13.a.

det professionelle kammeratskab, heller ikke i forhold til de øvrige sønderjyder. Derudover fandtes også stærkere venskaber. Når 'vi'-et omfatter større grupper, som f.eks. hele den tyske hær, er det heller ikke nødvendigvis en identifikation med tyskerne, men en identifikation af sig selv som tilhørende en gruppe, der står overfor en anden gruppe, nemlig fjenden.

Dagbøgerne bekræfter og underbygger altså i høj grad den tendens sønderjyderne havde til at søge deres egne, som Martin Bo Nørregård også har fundet frem til. Dertil kommer, at man godt kan tolke dette sammenhold som et udtryk for en danskhedsfornemmelse, i og med at det fællesskab de nordslesvigske soldater søgte, var et fællesskab med andre nordslesvigere, og at det i bund og grund også drejede sig om et fællesskab mellem mere eller mindre dansksindede mænd. Der findes passager i dagbøgerne, som meget godt understøtter dette, men før jeg vender mig mod dem, vil jeg se på nogle andre aspekter, der viser at dagbogsskriverne holdt fast i deres dansksindethed under krigstilværelsen.

5.2.2 Den danske identitet

Udover sammenholdet mellem sønderjyderne ved fronterne, er der en række andre faktorer i dagbøgerne, der viser, at dagbogsskriverne holdt fast i deres identitet som dansksindede sønderjyder. Dels holdt de fast i det danske sprog og identificerede sig i høj grad som danske eller sønderjyske. Derudover fik de også dansksindede aviser til fronten, ligesom de beskæftigede sig med forholdene i Danmark og Nordslesvig under krigen.

5.2.2.1 Det danske sprog

Som nævnt ovenfor, var dagbogsskriverne glade for at møde nogen de kunne tale med på deres modersmål. Dertil kommer, at mange af dem også skrev brevene hjem på dansk. På trods af censuren synes dette at have været meget udbredt, hvad Martin Bo Nørregård også bekræfter.¹⁶⁹ I dagbøgerne kommer dette mest til udtryk, når dagbogsskriverne forbydes at skrive hjem på dansk. Et eksempel fra Jørgen Paulsens dagbog kan ses ovenfor i afsnittet om udvælgelsen af dagbøger som kilde. Et andet findes i Jens H. Møllers dagbog den 16. november 1916 og er gengivet i Martin Bo Nørregårds artikel. Som Martin Bo Nørregård også skriver, har det næppe handlet om chikane mod sønderjyderne, når det er blevet dem forbudt at skrive hjem på dansk, men om militær nødvendighed¹⁷⁰, som eksemplet med Jørgen

¹⁶⁹ Nørregård, Martin Bo, 'Sønderjyder ved fronterne' i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), pp. 108-111 og 121-122.

¹⁷⁰ Ibid., pp. 121-122. Uddraget fra Jens H. Møllers dagbog findes side 122.

Paulsen også viser. Dertil kommer, at jeg ikke har fundet et eneste eksempel på, at dagbogsskriverne er blevet forbudt eller blevet chikaneret for at tale dansk indbyrdes. Der er heller ikke noget overraskende i, at sønderjyderne har skrevet hjem på dansk, af flere årsager. For det første fordi det er deres dagligdags sprog og falder dem mest naturligt, ligesom der kan være tilfælde, hvor de derhjemme ikke forstår andet, som Jens H. Møller også anfører som årsag. Dernæst var det vel også en mulighed for at kunne skrive mere frit i forhold til censuren. Men det viser også, at de har holdt fast i deres danske sprog og også, at de har været villige til at gøre en indsats for at få lov til at blive ved med det, når der kom et forbud imod det.

5.2.2.2 Betegnelserne 'dansk' og 'Sønderjylland'

I et af citaterne fra Martin Bo Nørregårds artikel ovenfor står, at betegnelsen 'dansk' ikke har den store udbredelse i feltposten, men også at selvcensur kan være en del af forklaringen derpå. Det sidste kan dagbøgerne i høj grad kan være med til at bekræfte, idet en del af dagbogsskriverne bruger betegnelsen 'dansk' og desuden bruger nogle af dem betegnelsen Sønderjylland, som var forbudt jævnfør ovenstående, i stedet for Nordslesvig.

Et par eksempler på dagbogsskivere, der brugte betegnelsen 'dansk' findes ovenfor i form af citaterne fra Heinrich Knusts og Mads Peter Nielsens dagbøger. Derudover bruger også Jens H. Møller og Jørgen Paulsen betegnelsen. Jørgen Paulsen omtaler desuden folk fra det nordslesvigske som sine landsmænd, eksempelvis skriver han den 12. oktober 1914, på vej tilbage efter et besøg hjemme:

”I Tørsbøl mødte vi et Tog med saarede Landsmænd, som skulde til Lazaret i Sønderborg. Blandt de Saarede var Jørgen Thomsen, Ullerup, Hans Jakobsen og Chr. Petersen (Smed) fra Snogbæk.”¹⁷¹

Med det sindelag, som hans dagbog i øvrigt afslører, kan der ikke være tvivl om, at betegnelsen landsmænd dækker over folk, han anser for at være danskere. Jeg vil tage endnu et eksempel, dog med en lidt anderledes vinkel, fra Mads Peter Nielsens dagbog frem her: Den 10. december 1914 skriver han:

”Kl. 9½ om Formiddagen kommer vores Major forbi her, og da jeg staar uden for Døren, tiltaler han mig og spørger hvad vi laver her. Dernæst siger han ”Na ,es wahr'en interessanten Abend sehr Interassant hier” – ”Jawohl Herr Major” – ”Haben Sie sonst etwas gehört” – ”Nein” – ”Wo sind Sie den her” – ”Aus Sonderburg Herr Major” – ”Aha, ein Däne” –

¹⁷¹ Jørgen Paulsens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 584. Ingen af de nævnte kunne genfindes i 'Fortegnelsen over indkomne Navne'.

”Jawohl, ein neutrale Däne” – ”Also ein galle (bitter) Däne,
Lasse Ihnen gut gehen!”¹⁷²

Citatet viser, at ikke kun Mads Peter Nielsen opfatter sig som dansk, men at også majoren gør det, da han får oplyst hvor Mads Peter Nielsen kommer fra. Derudover at majoren mener Mads Peter Nielsen som dansker må være bitter, hvilket enten må hentyde til hans deltagelse i krigen på tysk side, eller til Nordslesvigs tilhørsforhold til Tyskland. Der kan naturligvis være tale om, at udtrykket ’galle Däne’ var en kliché i samtiden, men da ville det stadig indeholde de samme hentydninger.

Betegnelsen Sønderjylland er der tre af dagbogsskriverne, der har brugt, f.eks. Claus Chr. Steffensen, der den 17 august 1915, under et længere lazaretophold, noterede følgende: ”Tankerne er nu altid hos dem derhjemme, hos mine kære og hos mit kære hjem i Sønderjylland.”¹⁷³ Udover at betegnelsen Sønderjylland, der netop var den danske betegnelse for Slesvig jf. ovenfor, er med til at fastslå de tre dagbogsskriveres sindelag, er det at de bruger betegnelserne dansk og Sønderjylland også med til at underbygge, at der blev skrevet mere frit i dagbøgerne end i de feltpostbreve, som Martin Bo Nørregård har undersøgt.

5.2.2.3 Dansksindede aviser

Aviser var en af de små glæder, som soldaterne ved fronterne havde i Første Verdenskrig, som beskrevet ovenfor. Blandt dagbogsskriverne var der mange, som fik dansksindede aviser til fronten under krigen, hvad der vel til dels kan overraske. Dog var de dansksindede aviser, ligesom aviserne i øvrigt, underlagt streng censur jf. afsnittet om Slesvig-Holstens historie. Derfor har det vel også været uskadeligt i myndighedernes øjne at lade dem komme ud til fronten. Eksempelvis skriver Hemming Skov flere gange om at have modtaget både Hejmdal og Flensborg Avis, her den 23. december 1914: ”Om Aftenen faaet 2 Fl. Av. og 1 Hejmdal.” Senere, den 19. februar 1915, skriver han, at han har sendt et brev til Flensborg Avis og den 4. marts får han Flensborg Avis med sin artikel i.¹⁷⁴ Jens H. Møller skriver den 29. juni 1916: ”Det første Hejmdal kom i aften.”¹⁷⁵ Der har tilsyneladende ikke været de store problemer med at modtage de dansksindede aviser, hverken i form af, at de ikke kom frem eller repressalier for at holde dem, idet dagbogsskriverne formentligt havde

¹⁷² Mads Peter Nielsens dagbog, Sønderborg lokalarkiv, æske A118. Parantesen er afskriverens.

¹⁷³ Steffensen, Claus Chr., *En sønderjyde, der længtes efter hjemmet hver dag* - i DSK Årbog 1969, p. 101.

¹⁷⁴ Hemming Skovs dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 692*.

¹⁷⁵ Jens H. Møllers dagbog,

<http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/moeller.htm> (30. juli 2007).

skrevet om det, hvis det havde været tilfældet, ligesom de skriver om manglen på post i det hele taget og når de ikke må skrive post på dansk. Dog er der en undtagelse, nemlig Jørgen Paulsen.

Den 7. oktober 1917 skriver han, at ”Hejmdal, som altid er kommen regelmæssigt er nu udebleven. Jeg tænker mig det er Censuren der er paa Spil.” og den 12. oktober: ”Hejmdal er nu begyndt at komme igen, saa Mellemværendet med Censuren maa være ordnet.” Helt afhjulpet var problemerne dog tilsyneladende ikke, for den 24. januar 1918 skriver han:

”Sophie har skreven i Aften, at hun ikke har afbestilt Heimdal og dog har jeg ikke faaet det de sidste 6 Uger. Det maa jo saa stadig blive konfiskeret. Jeg har nu skrevet, at hun skal afbestille Bladet straks. Det er jo ingen Forbrydelse at holde Bladet og de maa jo heller ikke kunne forbyde det ellers vilde de gøre det, men paa anden Maade kan de jo let straffe mig derfor, hvad de andre ogsaa maa lide under hjemme. Hvor langt hellere vil jeg saa ikke undvære Bladet.”

Efter lang tids uregelmæssighed beslutter han altså at afbestille Heimdal, bl.a. fordi han frygter repressalier fordi han modtager det. At denne frygt ikke er ubegrundet, viser hans indførsel den 18. januar 1918, en lille uge inden den endelige afbestilling:

”I Aften lod Sergeanten mig kalde og meddelte mig strængt fortroligt: Han Sergt. var bleven kaldt hen paa Skrivestuen og udspurgt hvem af os Kuske der kunne komme i Betragt til et J K nu til Kejsers Fødselsdag. Han havde foreslaet mig, da jeg er den Ældste og hans Stedfortræder. Derpaa havde [?] svaret, at jeg ikke kunde komme i Betragt da jeg læste danske Blade. ... Jeg maa sige, jeg blev forbauset. Jeg havde dog ikke troet at mine Foresatte vilde sætte mig til Side fordi jeg faar tilsendt Heimdal og de danske nordslesvigske Kirkeblade. ... Maaske er det ogsaa af ovennævnte Grund at min Orlovsansøgning blev afslaet.”¹⁷⁶

Selvom dette er det eneste eksempel jeg har set derpå, viser det, at militæret, i hvert fald i nogle områder, var opmærksomme på nordslesvigernes læsestof, og at det kunne føre til repressalier. Jørgen Paulsen fik direkte besked om, at det havde kostet ham jernkorset, og fik ham til at spekulere på om det også kostede ham en orlov. Dog kan hverken dette, eller spørgsmålet om at kunne skrive breve hjem på dansk, på nogen måde bruges til at opstille en generel antagelse om, at de sønderjyske soldater blev chikaneret på grund af deres baggrund.

¹⁷⁶ Jørgen Paulsens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 584.

At et stort antal af dagbogsskriverne skriver om at de eller deres kammerater ved fronten modtager og læser dansksindede aviser, er dog en vigtig faktor til at underbygge, at både de og kammeraterne var dansksindede.

5.2.2.4 Forholdene i Danmark og i Nordslesvig.

Et andet nærtliggende aspekt hos nogle af dagbogsskriverne, der viser, at de er dansksindede og orienteret mod Danmark, er at de, især i krigens første usikre måned, skriver om forholdene for de dansksindede i Nordslesvig og om danske forhold. Både på rygtebasis og gennem aviser og breve hjemmefra kunne de følge med i begivenhederne udenfor deres frontafsnit, og der er specielt to ting, som de gik op i. Den ene var krigens gang overordnet, specielt omkring hvem, der trådte ind i krigen på hvilken side, hvem der var tæt på at være slået ud, fredsforhandlinger med mere. Disse forhold havde direkte indflydelse på deres tilstedeværelse i krigen, og hvor lang tid den ville vare ved, og derfor er det meget naturligt, at de beskæftigede sig dermed. Den anden er, som nævnt, nordslesvigske forhold og Danmark.

Især ved krigens begyndelse er der nogle sager, som dagbogsskriverne skriver om. Dels er der indespærringen af de ledende dansksindede mænd og farvandskyndige lige efter krigsudbruddet, jf. afsnittet om Slesvig-Holstens historie, dels spekulationer og rygter omkring Danmarks stilling i krigen. Jens Lassens dagbog belyser meget godt begge dele, idet han skriver den 5. august 1914:

”Dagens store Nyhed var at England havde erklæret Tyskland Krigen, og at der var bleven tilstillet Danmark et Ultimatum. Enten for eller imod. Hvad mon de vælger? ... I Dag traf jeg mange hjemme fra, som bragte ??lige Nyheder, vore bedste Mænd spærres ind, sendes til Spandau og Magdeburg.”

og igen den 21. august: ”I Gaar fortaltes: Englænderne havde erklæret Holland og Danmark Krig: at de allerede vare i Danmark: at Helgoland var demoleret.”¹⁷⁷ Jørgen Paulsen skriver ligeledes om begge dele. Som beskrevet i afsnittet om Sønderjylland under krigen var der en række rygtedannelser ved krigens begyndelse, bl.a. på grund af lukningen af de danske aviser, og disse rygter er tydeligvis også nået ud til soldaterne. Hos dem begge er det tydeligt, at Danmarks rolle i krigen er vigtig for dem, måske håber de ligefrem, at Danmark vil gå ind i krigen mod Tyskland for at vinde det tabte, eller i hvert fald noget af det, fra 1864 tilbage. Ligeledes er de begge bekymrede for de indespærrede mænd, som Jens Lassen ligefrem kalder ’vore bedste’, idet han vel hentyder til de ledende dansksindede mænd, mens Jørgen

¹⁷⁷ Jens Lassens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 1222*.

Paulsen undrer sig over, hvad indespærringen betyder.¹⁷⁸ At en del af Jens Lassens oplysninger er overdrevne, ser man hurtigt. Med hensyn til de indespærrede mænd, var deres ophold under preussisk arrest ikke så forfærdeligt, hvad følgende indførelse i Mads Peter Nielsens dagbog vidner om. Han var blandt de arresterede, og skrev den 14. august 1917, efter en hård og farefyldt tur tæt ud til fronten for at hente en fastkørt vogn:

”Det var natten mellem Onsdag 14. og Torsdag 15.8., som jeg aldrig vil glemme-, og foretrækker jeg hellere et tvunget Ophold paa Sønderborg Slot, som for 3 Aar siden, ti da var der Ro og omhyggelig Bevogtning, og da kunde der ikke let passere os noget.”¹⁷⁹

Udover de ovennævnte, har Jørgen Paulsen endnu en indføring angående Nordslesvig, som jeg vil fremdrage her. Den 2. december 1915 skriver han:

”Taften er der en Bekendtgørelse i Avisen ’Kölner Zeitung’ af Overpræsidenten for Slesvig Holsten angaaende et Rygte om at Nordslesvig skulde tilfalde Danmark efter Krigen. Rygtet savner enhver Grund, skriver han. Naar der ikke er noget om det, hvad skal saa Bekendtgørelsen til. Jeg kan nu ikke slippe Haabet om, at mit haardt prøvede Hjemland igen vil blive forenet med Danmark efter denne Krig.”¹⁸⁰

Som det er nævnt i afsnittet om Sønderjylland under krigen var der udover rygterne i starten af krigen også en række rygter, som ville vide, at Nordslesvig ville blive afstået til Danmark efter krigen. Den 26. november 1915 udstedte den slesvig-holstenske overpræsident von Moltke en dementi af disse, og det er denne Jørgen Paulsen har læst om.¹⁸¹ Citatet viser, at Jørgen Paulsen havde fokus på disse rygter og

¹⁷⁸ Jørgen Paulsens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 584, 24. august 1914. Om Danmarks rolle i krigen: 12. august 1914.

¹⁷⁹ Mads Peter Nielsens dagbog, Sønderborg lokalarkiv, æske A118. I Foreningen Danske Civilfanger 1914's jubilæumsskrift ”Under prøjsisk arrestation” nævnes en ”Købmand M. P. Nielsen, der var vor velsete Kollega paa Kasernestue Nr. 122...” Der er dog ingen sikkerhed for, at det er Mads Peter Nielsen det drejer sig om. (Berthelsen, Thomas (Ed.), *Under prøjsisk Arrestation – Danske Civilfanger 1914* (Sønderborg 1939)s. 19) Hans sene indkaldelse, den 25. oktober 1914 kan også skyldes dette ophold, idet de sidste fanger blev løsladt fra Sønderborg Slot den 12. september 1914. Se Rasmussen, René, ’Interneringen af dansksindede ledere og farvandskyndige i 1914’ i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), pp. 80-84.

¹⁸⁰ Jørgen Paulsens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 584.

¹⁸¹ Hansen, Hans Schultz, ’Grænsespørgsmålet under krigen’, Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), pp. 241-242.

håbede på, at de kunne blive til sandhed, hvad desuden endnu engang slår hans sindelag fast med syvtommersøm.

Der er altså en tydelig tendens til, at nordslesvigerne holdt sig til deres egne, så vidt muligt. De kunne tale sammen på deres danske modersmål og skrev desuden så vidt muligt hjem på dansk. Dansksindede aviser fik de også frem til fronten, om end det tilsyneladende i sjældne tilfælde kunne koste f.eks. i form af forbigåelser ved uddeling af ordner og orlov. Dagbogsskriverne var i høj grad nordslesvigske eller danske i deres selvopfattelse, og den identitet holdt de fast ved, også i deres tid i den tyske hær, selvom de også indgik i fællesskabet ved fronten. Men det er blot en del af deres tilgang til at være der. I en række passager i deres dagbøger giver de udtryk for deres holdning til at være dansksindet nordslesviger i den tyske hær, og disse vil blive fremdraget i det herpå følgende afsnit.

5.2.3 Hvad bliver lønnen...

Nogle af de passager i dagbøgerne, hvor dagbogsskriverne viser deres holdning til at være i den tyske hær, falder i forbindelse med eller synes at være udløst af nogle specifikke begivenheder. Det drejer sig specielt om julen, kejserens fødselsdag, i mødet med lokalbefolkningen, specielt på vestfronten, og om når en anden nordslesviger er blevet såret eller er faldet på slagmarken. Disse passager er temaet for dette afsnit.

5.2.3.1 Julen

Meget naturligt var julen en tid, hvor soldaterne længtes mere hjem end sædvanligt, og hvor der var en tendens til ekstra stor sentimentalitet i dagbøgerne. Det er en tid, som man – sådan er det også i dag – ønsker at tilbringe med sine kære og fejre efter de traditioner, man er vokset op med og kender. Derudover er det en begivenhed, der står for fred og fordragelighed, meget modsat den krig, soldaterne befandt sig i. Den berømte julefred på dele af vestfronten i 1914 kan ses som et udtryk for dette.¹⁸²

Udover at savne de derhjemme og de kendte traditioner, var der også en del af dagbogsskriverne, som ikke kunne identificere sig med den fejring af julen, der foregik ved fronten. En af dem er Jørgen Paulsen, som oplevede at måtte fejre tre juleaftener ved fronten, og som skriver om kompagniets fejring af julen i 1916, der startede med julemad, -træ, salmer og gaver, den 22. december følgende i sin dagbog:

¹⁸² Sørensen, Nils Arne, *Den store krig - Europaernes Første Verdenskrig* (Gylding 2005), pp. 81-82 og Winter, Denis, *Death's Men – Soldiers of the Great War* (London 1979), pp. 220-222.

”Til sidst gav det Øl saa meget vi vilde drikke, men her forlod jeg Festen. Jeg kan ikke være med til at fejre Jul ’Nach deutscher Art’ som de siger.”

og igen juleaften 1916, om et besøg i kirken, skriver han:

”Musikken spillede og vi sang nogle Julesalmer før og efter Prædiken. Men alt lyder så fremmed for mig, da det ikke er vore kendte danske Julesalmer.”¹⁸³

Han deltager i de velkendte dele af fejringen, og det vækker en stor længsel efter dem derhjemme i ham, bl.a. efter de danske salmer, men da øllene sættes på bordet, er det slut. Han går for sig selv, i øvrigt ligesom han gør det i julen 1914 og til dels i 1917, hvor han dog også er sammen med en anden nordslesviger. Julen 1915 er han hjemme på orlov. Selvom det mest af alt synes at være fremmedelementerne i fejringen af julen 1916, han opponerer mod, virker det meget sigende, at han identificerer de negative træk som værende ”Nach deutscher Art”. Desuden er han ikke alene om dette. Hans Lorentzen har en meget lignende oplevelse af julen 1917. Den 25. december skriver han, at der senere samme dag skal uddeles øl og festes: ”Og det kalder man jul, en ’tysk jul’. Efter vore begreber er det ingenting.” Senere, i samme indførsel, beskriver han juleaften. Salmerne, maden og gaverne beskriver han med vemodighed, men den derpå følgende uddeling af grog og nogle folks fuldskab er ham meget imod. ”En så hæsleg juleaften har jeg dog aldrig nogensinde været med til. ... Efter vore begreber var det ikke rart, og det var absolut ikke nogen juleaften.”¹⁸⁴ De deltager altså begge, med vemodighed og hjemlængsel, i den del af fejringen, som de kan genkende. Den del, som de ikke kan identificere sig med, og som de opfatter negativt, giver de derimod prædikatet ’tysk’. Det er et prædikat, der for dem har en negativ betydning.

En noget anderledes oplevelse af den festlige del af julen skriver Mads Peter Nielsen om i sin dagbog den 24. december 1914. Indledningsvis er hans oplevelse meget lig de to andres, men da det kommer til festlighederne, vender han sig ikke mod dem, men søger i stedet de andre sønderjyders selskab:

”Kl. 8 om Aftenen kommer Alnor, Frost, Søgaard og Hellersøe med nogle Flasker Vin, der hentes nogen mere i Kantinen og vi synger danske Sange saa det runge i hele Kamret.”¹⁸⁵

Modsat Jørgen Paulsen og Hans Lorentzen deltager han altså i et drikkegilde ved fejringen af julen, men i selskab med andre

¹⁸³ Jørgen Paulsens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 584.

¹⁸⁴ Lorentzen, Hans, *Og det kalder man at være civiliseret* (Odense 1998), pp. 125-126.

¹⁸⁵ Mads Peter Nielsens dagbog, Sønderborg lokalarkiv, æske A118.

nordslesvigere og med danske sange. For ham bliver denne fejring ikke til noget negativt.

En anden dagbogsskriver, der tilkendegiver en mening om sin krigsdeltagelse på tysk side i forbindelse med fejringen af julen, er Hans Lildholt Moos. Selvom det ikke direkte har noget med julen at gøre, så sker det dog i juledagene under en tale holdt af en overordnet. Anden juledag 1914 skriver han om en tale holdt af hans major:

”Under hele talen der berømmede den modige tyske kvinde kom jeg til at tænke på hvor anderledes svært vore mødre og søstre har det. Vi kæmper jo kun fordi vi skal og egentlig ikke for hjem og arne. Så meget sværere må det jo være for Jer derhjemme at tænke på os, der står her ude i fjendeland.”¹⁸⁶

For Hans Lildholt Moos er det altså kun et spørgsmål om pligt, at han er med i krigen, og med 'vore mødre og søstre' mener han vel de nordslesvigske kvinder, og han siger dermed, at det ikke kun gælder ham selv, men alle nordslesvigere, eller i hvert fald de dansksindede. Udover talen anden juledag, fik Hans Lildholt Moos også jernkorset overrakt af sin major juleaften, men han fortæller først derom den 28. december. Han fortæller desuden, at det, der glædede ham mest, ikke var jernkorset i sig selv, men det at hans kompagni ikke misundte ham det. Grunden til at han bliver mindet om overrækkelsen af jernkorset beskriver han i sin indførsel samme dag således:

”Var i dag i Cuy og besøge Jørgen Brag [Eller Brug. Kan være begge dele.]. ... Jørgen Brag [Brug] vilde først ikke kendes rigtig ved mig for jærnkorsets skyld men det var vist nok ikke alvorligt ment.”¹⁸⁷

Både han selv og Jørgen B., selvom der formentligt er tale om en spøg, har altså ikke de højeste tanker om den tyske hærs hædersbevisning, jernkorset.

5.2.3.2 Kejserens fødselsdag og jernkorset

En anden lejlighed til fejring med blandt andet parader, taler og uddeling af jernkors og drikkevarer med mere var kejser Wilhelm 2. fødselsdag den 27. januar. Det fremgår i hvert fald af dagbøgerne, og i det store hele synes sønderjyderne at have deltaget i disse fejringer,

¹⁸⁶ Hans Lildholt Moos' dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 521*.

¹⁸⁷ Ibid. Udover Jørgen B., der ikke findes i 'Fortegnelsen over indkomne Navne', hverken som Brag eller Brug, nævner han 4 andre danskklingende navne. Heraf findes en, Kresten Andresen fra Ullerup højst sandsynligt i fortegnelsen side 6, mens en anden, Peter Østergård, kan være den samme som findes i fortegnelsen side 62.

uden at komme med de store bemærkninger i den anledning. Der er dog to undtagelser.

Den første undtagelse er Jørgen Paulsen. Han ligger ved fronten på fire af kejserens fødselsdage, men nævner dem ikke med et eneste ord. Han har faktisk ikke en eneste indførsel på kejserens fødselsdag de fire år. Kun i 1918 nævner han kejserens fødselsdag, og da er det i forbindelse med den ovennævnte sag om, at han læser danske blade.

Den anden undtagelse er Claus Chr. Steffensen. Den 26. januar 1916, hvor han er stationeret som vagt i en fangelejr ved Nieder-Ochtenhausen, skriver han:

”I morgen vil de fejre kejserens fødselsdag – måske det giver lidt godt at æde – ellers fejrer jeg ikke med. Lad dem synge, der vil synge, jeg kan ikke og vil ikke synge deres viser.”¹⁸⁸

Som det er beskrevet ovenfor følte Claus Chr. Steffensen sig ikke vel i selskab med de øvrige soldater fordi de var tyske, og her tager han afstand fra, at ville fejre kejserens fødselsdag med dem. Det kan være svært at afgøre, om han tager afstand fra dem eller fra kejseren ved at nægte at fejre fødselsdagen, men med den måde han begrundet sin afstandstagen fra de andre, drejer det sig sandsynligvis om begge dele.

Christian Clausen var en af dem, som modtog jernkorset i anledning af kejserens fødselsdag, den 26. januar 1916. Kort, men dog med et snert af stolthed, beskriver han modtagelsen og den efterfølgende komedies indhold: ”Noget patriotisk var der imellem, men dog mest Humor.”¹⁸⁹ På trods af at han synes i hvert fald en smule stolt af at have modtaget jernkorset, ser han altså stadig ned på det patriotiske indhold i den efterfølgende varieté.

Der blev også uddelt jernkors ved andre lejligheder end jul og kejserens fødselsdag, og i alt 5 af dagbogsskriverne skriver om at have fået det. Hans Lildholt Moos’ og Christian Clausens modtagelse af det er beskrevet ovenfor. Ligeledes er sagen om, at Jørgen Paulsen ikke kunne komme i betragtning til det, fordi han læste danske blade. Han modtog det dog senere, hvorom han meget lakonisk skriver i sin dagbog: ”Faaet Jærnkors d 28.6.18.”¹⁹⁰ En lidt anden holdning til jernkorset udviser Hans Lorentzen. Den 13. september 1917 skriver han:

”For det meste er det sådan, at hvis nogen får tildelt Jernkorset, eller hvis de bliver forfremmet, så er de straks væk. En anden én gør det hele med uden at få noget som helst.”¹⁹¹

¹⁸⁸ Steffensen, Claus Chr., *En sønderjyde, der længtes efter hjemmet hver dag* - i DSK Årbog 1969, p. 104.

¹⁸⁹ Christian Clausens dagbog, Augustenborg Lokalkiv, 1981/10.

¹⁹⁰ Jørgen Paulsens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 584.

¹⁹¹ Lorentzen, Hans, *Og det kalder man at være civiliseret* (Odense 1998), p. 110.

Et halvt år senere, under et lazaretophold, modtager han dog jernkorset, og skriver derom den 3. maj 1918:

”Her i aften ved lønningsappellen modtog jeg Jernkorset fra det gamle kompagni i felten. Altså alligevel. Når man er borte fra det gamle kompagni, når man ikke længere forventer noget, endelig da er der nogen, der har tænkt på én.”¹⁹²

Heller ikke hos Hans Lorentzen synes der ikke at være den store affektion forbundet med jernkorset og modtagelsen af det. Det virker som om, at det han higer efter, er en anerkendelse af sin indsats mere end en egentlig militær orden. Dette finder genklang i den måde, Denis Winter beskriver de engelske soldaters higen efter dekoreringsmedaljer var det eneste synlige bevis på veludført arbejde, den menige soldat kunne forvente at få.¹⁹³ Derudover er det vel forståeligt, at en følelse af at være blevet forbigået nemt kunne opstå, i og med at omkring hver tredje tyske soldat fik jernkorset i løbet af krigen.¹⁹⁴ Den eneste af dagbogsskriverne, som giver udtryk for en art glæde ved modtagelsen, er Chresten Dall. Han får det overrakt den 18. juli 1918, og skriver, at ”...det blev derefter ordentlig indviet”¹⁹⁵.

Dagbogsskriverne synes altså forholdsvist indifferente overfor modtagelsen af jernkorset, som de tyske soldater formentligt, uden at det dog er fundet bekræftet, var væsentligt gladere for at modtage.

5.2.3.3 Mødet med de lokale

Som det er nævnt ovenfor, var også en del af dagbogsskriverne livlige iagttagere af deres omgivelser, herunder også af civilbefolkningerne i det område de færdedes i. Men ud over blot at iagttage dem, kom de også i nogle tilfælde i kontakt med dem, og disse møder kunne udløse indførsler i dagbøgerne af interessant karakter.

Et af disse møder, nemlig Mads Peter Nielsens med en fransk familie, er allerede beskrevet ovenfor i afsnittet om nordslesvigsk identitet. Et lignende møde, også med en fransk familie, oplevede Hans Lorentzen, da han lå i kvarter i Rombach, Alsace. Lørdag den 16. september skriver han:

”Civilbefolkningen taler tilsyneladende hovedsageligt fransk og er også fransksindet. Det er vel, hvad politik angår, så nogenlunde samme forhold som hjemme i vores gamle Slesvig.”

¹⁹² Ibid., p. 150.

¹⁹³ Winter, Denis, *Death's Men – Soldiers of the Great War* (London 1979), pp. 189-191.

¹⁹⁴ Thoss, Bruno, 'Orden/militärische Auszeichnungen', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn 2003), p. 757.

¹⁹⁵ Chresten Dalls dagbog, Museet Sønderborg Slots arkiv, N.18.1.

og igen sammesteds fra den 21. september:

”Vi havde et godt kvarter (Det var hos en billedhugger, der havde stærke franske sympatier). De første dage talte familien ikke til os. Men da de erfarede, at vi også kun var ’Muss-preussen’ og tvangssoldater blev de mere meddelsomme.”¹⁹⁶

Han bemærker lighedspunkterne mellem Slesvig og Alsace, og bruger, ligesom Mads Peter Nielsen, sin herkomst til at komme ind på livet af den fransksindede familie, om end han ikke på samme måde identificerer sig som nordslesviger eller dansk. En Muss-preusse kunne vel også komme fra nogle af de andre, under Preussen indlemmede områder.

Et andet aspekt af mødet med de lokale, findes i en indførsel i Christian Clausens dagbog den 1. november 1914, hvor han befinder sig på østfronten. Han fortæller om, at hans enhed søgte efter noget spiseligt hos de i forvejen hårdt ramte lokale: ”Mange gange sved det ogsaa i vort bløde Nordslesvigske Hjerte, og vi var ogsaa altid rolige, naar de saadan gik paa rov.”¹⁹⁷ Han stiller altså mildhed over for de lokale op som en nordslesvigsk egenskab, modsat de øvrige, tyske, soldater, og tillægger sådan sig selv denne egenskab. Der findes dog ikke noget belæg for at sige, at de sønderjyske soldater generelt var mildere og venligere stemt overfor de lokale.

5.2.3.4 Faldne sønderjyder og mistede kammerater

Den begivenhed, der udløste de stærkeste indføringer i dagbøgerne om nordslesvigernes deltagelse i krigen, var når en anden nordslesviger, der stod dem nær, ofte som kammerat ved fronten, faldt eller blev såret i krigen. En del af det, der ramte dem hårdt, var den ensomhed de kunne føle uden kammeraten, som det også er beskrevet ovenfor, men det var ikke alt.

Søren Hansen Schmidt var en af dem, der oplevede at miste kammerater fra Nordslesvig. Han lå på vestfronten, og skrev to gange om at en nordslesviger, han kendte, faldt, inden han selv led samme skæbne den 18. april 1915. Om den første skrev han den 30. januar 1915:

”I denne uge er Wehner fra Gjelstoft falden. Oppe ved Hartmannswejkopf gjorde en Geværkugle Ende på hans Liv. Han er, så vidt jeg ved, den første af os Nordslesvigere der

¹⁹⁶ Lorentzen, Hans, *Og det kalder man at være civiliseret* (Odense 1998), p. 66.
Parentesen er Hans Lorentzens egen.

¹⁹⁷ Christian Clausens dagbog, Augustenborg Lokalkarkiv, 1981/10.

kom sammen hertil fra Slesvig, der er falden. Hvem bliver den næste? Ingen ved det!”¹⁹⁸

Det synes i høj grad at være frygten for sin egen skæbne, der skinner igennem i denne indførsel, idet den første af en gruppe, som han identificerer sig med, nemlig nordslesvigerne, er faldet, og han selv kan blive den næste. Citatet viser i øvrigt endnu engang den fokus, sønderjyderne havde på hinanden, også i forhold til at holde øje med, når en af dem gik bort og hvor mange der så var tilbage i deres nærhed. Anden gang han skriver om en falden nordslesviger, er det dog nogle helt andre følelser, der skinner igennem. Den 11. april 1915 skriver han:

”Krigen har igen krævet et Offer: Lorentzen fra Haderslev er falden. En god Kammerat er bleven kaldt bort, Trekløveret har mistet et Blad. Anden Påskedag var han med på en Patrollie og faldt da ramt af flere Skud, som omtrent øjeblikkelig havde Døden til Følge. Atter en af vore gode, unge Mænd kaldt bort fra Hustru og Børn. Stakkels Nordslesvig som må ofre så stor en Del af sine unge og kraftigste Mænd i denne frygtelige Krig! Hvad bliver Lønnen derfor? Ja, det var tungt at se en af sine bedste Kammerater falde og være med til at give ham en ensom Grav i fremmed Land. ... Jeg vil savne ham hårdt thi han var en flink Kammerat og her er vist ikke for mange. Godt at Ulrich er tilbage.”¹⁹⁹

Her er det tydeligvis det personlige tab af en god kammerat, der påvirker Søren Hansen Schmidt. Det viser desuden, at også han har holdt sig sammen med andre nordslesvigere, hvoraf han nu kun har én tilbage, og betragtede dem som bedre kammerater. Men derudover er det Nordslesvigs tab, som han i høj grad begræder, hvilket træder meget frem i den midterste del af citatet. Han konstaterer, at Nordslesvig må bringe et stort offer, og spørger så, hvad lønnen bliver. Heri ligger der en klar hentydning til, at dette offer bør belønnes, vel enten i form af bedre rettigheder for de dansksindede nordslesvigere eller i form af en afstemning og genforening med Danmark. Hans holdning til sin deltagelse i krigen har han i øvrigt allerede skrevet om tidligere i dagbogen. I en indledende opsummering, der dækker perioden fra hans indkaldelse 17. august 1914 til den 9. december 1914, hvor dagbogen påbegyndes for alvor, skriver han om sin uddannelse til ”Vaterlandsverteidiger”: ”Det var jo ikke mit Fædreland, der var truet; ikke vor egen Arne vi skulde være

¹⁹⁸ Søren Hansen Schmidts dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 678. Der findes i ’Fortegnelsen over indkomne Navne’ side 61 en Heinrich Wehner fra Arnum, faldet i Frankrig den 24. januar 1915. Både Gjelstoft og Spandet, hvor Søren Hansen Schmidt stammer fra, ligger i nærheden af Arnum.

¹⁹⁹ Ibid. Lorentzen har ikke kunnet findes i ’Fortegnelsen over indkomne Navne’.

med til at værne.²⁰⁰ Dette citat har en slående lighed med den indførelse i Hans Lildholt Moos' dagbog, som er citeret ovenfor i afsnittet om julen.

Ligesom Søren Hansen Schmidt, oplevede også Christian Clausen at miste en kammerat, nemlig Hans Skov, som han nævner mange gange i sin dagbog og tilsyneladende tilbragte en del tid sammen med. Den 15. november 1914 var de med i et stormløb på russiske stillinger, hvorunder Skov blev såret, og derfor ikke længere var der til at holde Christian Clausen med selskab. Han følte sig alene, og den 18. november skriver han:

”Hvorfor skulde jeg ogsaa staa der, saa langt fra min Hjemstavn – paa Post med Gevær – paa en Jord som ikke var min Fædrejord – overfor Fjender som ikke kom mig ved, som ikke var mine Fjender ... Og ja hvorfor – hvorfor skulde jeg ligge og fryse og sulte, hvorfor skal man nu snart for Kuglerne og lide ” maaske død – Ikke mig alene, men mange mange unge Nordslesvigere maatte lide det samme, mange gode Mennesker, mænd af vore bedste – er allerede døde og borte – aa hvorfor hvorfor...”²⁰¹

Christian Clausens citat udviser tre af de samme ting, som også citaterne fra Søren Hansen Schmidts dagbog ovenfor gør: Frygten for sin egen skæbne, idet han henviser til andre nordslesvigeres skæbne, og en bitterhed over det offer, som Nordslesvig må lægge i krigen. Desuden viser citatet, at han ikke betragtede krigen som sin, og de ofrede nordslesvigeres, krig.

Det er klart, at de to lange citater i dette afsnit, er skrevet af mænd i en presset situation med frygten for eget liv og helbred tæt inde på kroppen. De har netop mistet en kammerat på den ene eller anden måde, og indholdet i citaterne er tildels udløst af dette. Der har altså skullet en del til for at udløse disse udbrud, men de hæver sig over tankerne om deres egen situation og skæbne, og breder den ud til Nordslesvig og nordslesvigerens skæbne. Det viser, at der har ligget en latent bitterhed over deres egen og nordslesvigerens – vel især de dansksindede nordslesvigeres – deltagelse og ofrelse i en krig, som i hvert fald disse to ikke føler er deres. Denne opfattelse deler de også med Hans Lildholt Moos, som beskrevet ovenfor under afsnittet om julen. Derudover stiller de også spørgsmålstegn ved, hvad belønningen for det offer, nordslesvigerne bringer, mon bliver.

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ Christian Clausens dagbog, Augustenborg Lokalkiv, 1981/10. Udover Skov nævner han også en R. Hansen fra Ketting, der bliver såret, og en Heinrig Jensen Nør fra Ullerup, der er faldet i umiddelbar nærhed. Den sidste findes i 'Fortegnelsen over indkomne Navne' s. 45.

Frygten for eget liv var nærværende i en meget stor del af den tid, soldaterne tilbragte ved fronten, men især i lyset af forestående kampe kom den frem. Det fremgår bl.a. af uddraget af Adser Skous dagbog i afsnittet om valget af dagbøgerne som kilde ovenfor. Jens Lassen følte også denne frygt, og da han sandsynligvis stod for at skulle i kamp morgenen efter den 22. august 1914, gik hans tanker til dem derhjemme. Han skriver i sin dagbog: ”Et Brev har jeg skrevet hjem som først (for at?) skulde træffe dem efter min Død. Gud være med dem og vor danske Sag.”²⁰² I lyset af hans måske forestående død, er der altså to ting, som han tænker på: Dem derhjemme, som må være hans familie, og den danske sag. Den danske sag må altså have stået ham meget nær, og ligesom Søren Hansen Schmidt og Christian Clausen ovenfor tænkte han ikke kun på sig selv og sine i denne pressede situation, men også på hans og deres sag, nemlig den danske.

Det var ikke kun, når den bortgangne sønderjyde var dem nærtstående, at dagbogsskriverne reagerede på det. Der findes også eksempler i dagbøgerne på, at dagbogsskriverne bekymrer sig om andre, for dem ukendte og mindre kendte, døde og sårede sønderjyder. Et eksempel derpå er allerede gengivet ovenfor under afsnittet om sønderjydernes opmærksomhed på hinanden, hvor Mads Peter Nielsen ledte efter danskere på et lazaret for at kunne gøre noget for dem. Kort tid efter, den 26. maj 1917, besøgte han en krigerkirkegård i Laon, og han skriver: ”Der ligger der en Mængde faldne Soldater, jeg læser kun et Navn – Hansen -.”²⁰³ Igen leder han efter dansk klingende navne, og finder et. Det er dog for sent at gøre noget for denne Hansen. Christian Clausen og Jens H. Møller nåede derimod at gøre noget for andre nordslesvigere, omend det blot var at vise dem en sidste ære. Christian Clausen skriver den 3. september 1915 om en ung Aabenraabos begravelse:

”Saa kom Kaptajnen og spurgte, hvem der vilde begrave vor faldne ven Kanne fra Aabenraa, P. Lassen og jeg meldte os saa, vi følte at det var vor Pligt, at vise vor Nordslesvigske Kammerat den sidste Ære...”²⁰⁴

På samme måde skriver Jens H. Møller den 27. november 1917:

”Om middagen kl. 12 var jeg og Juhl med og følge Peter Petersen fra Langdil, Vollerup, Als til graven. ... Ære være hans

²⁰² Jens Lassens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 1222*.

²⁰³ Mads Peter Nielsens dagbog, Sønderborg lokalarkiv, æske A118.

²⁰⁴ Christian Clausens dagbog, Augustenborg Lokalarkiv, 1981/10. Der findes ingen ”Kanne” i ’Fortegnelsen over indkomne Navne’.

minde. Det var en lille gribende jordefærd for os, da det var en god alsinger.”²⁰⁵

Begge mænd er på den måde med til at følge en anden nordslesviger til graven, og Christian Clausen skriver direkte, at han havde følt sig forpligtet dertil af denne årsag. Også i døden var der en art fællesskabsfølelse mellem nordslesvigerne.

5.2.4 Sønderjyske desertører

Før jeg giver mig til at konkludere på dette afsnit, vil jeg trække endnu en historiker med ind over, nemlig Svend Falkner Sørensen. I sit værk ”Faneflugt”, som også er nævnt ovenfor, beskæftiger han sig med dansksindede sønderjyders flugt fra tysk krigstjeneste under Første Verdenskrig, og dermed med en anden side af pligtspørgsmålet, som også er i fokus i dette afsnit. Svend Falkner Sørensen er kommet frem til, at ca. 2.500 sønderjyder deserterede ud af ca. 30.000 indkaldte fra området, eller godt 8 %.²⁰⁶ Til sammenligning var der ialt ca. 100.000 desertører fra den tyske hær under krigen ud af 13,2 mill. indkaldte, hvad der ca. svarer til 0,76 %.²⁰⁷ Tallene er behæftet med en vis usikkerhed, men det ændrer ikke ved det overordnede indtryk, at andelen af desertører fra Sønderjylland lå langt højere end i den tyske hær som helhed.

Vigtigere end antallet er dog motiverne for deserteringerne, og Svend Falkner Sørensen når frem til to hovedmotiver for at flygte til Danmark. Det ene motiv, som han mener, er tungtvejende, er ønsket om at redde livet. Det er et universelt, og ganske forståeligt, motiv, som drives af frontsoldaternes oplevelser, deres beretninger om dem under orlov og de officielle tabslistes. Det andet motiv, han peger på, er muligheden for flugt, som for sønderjyderne var bedre end for mange andre tyske soldater. Muligheden for flugt deler han op i to, nemlig en moralsk mulighed, idet sønderjyderne ”...ingen forpligtelse [havde] som dansksindet til at kæmpe for ’Tyskland’” og en fysisk mulighed, der lå i at desertørerne havde et nærtliggende sted at flygte hen, nemlig det neutrale Danmark, hvor de i øvrigt ofte havde bekendte og kunne forvente hjælp fra flere kanter. Under den moralske mulighed ligger også det nationale tilhørsforhold som

²⁰⁵ Jens H. Møllers dagbog, <http://www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/moeller.htm> (30. juli 2007). Peter Petersen findes i ’Fortegneslen over indkomne Navne’ s. 49. Han faldt den 24. november 1917.

²⁰⁶ Sørensen, Svend Falkner, *Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-1918* (Aabenraa 1989), pp. 25-26.

²⁰⁷ Jahr, Christoph, ’Desertion’, Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn 2003), pp. 435-437.

argument for deserteringerne, hvad ifølge Svend Falkner Sørensen også spillede en stor rolle.²⁰⁸

Beslutningen om at desertere kunne dog ikke tages nemt. Det havde konsekvenser for den enkelte desertør, f.eks. i form af konfiskering af ejendom, straf til familien med mere. Derudover var det ikke sikkert, at desertøren nogensinde kunne vende tilbage i og med at straffen for i hvert fald en del af dem var fratagelse af deres preussiske statsborgerskab, og der ikke var noget der tydede på et tysk nederlag, der eventuelt kunne føre til landsdelens tilslutning til Danmark, før langt inde i krigens sidste år.²⁰⁹

Deserteringerne havde også konsekvenser for resten af landsdelens indbyggere. For de øvrige indkaldte betød deserteringerne periodevist indskrænkninger i orlov, enten i form af at de ikke måtte rejse længere nordpå end Flensborg eller at de ganske enkelt ikke kunne få den.²¹⁰ Det sidste blev Søren Hansen ramt af, da orloven for ham og ”...en LandsMand her fra vort kjære Nordslesvig...”²¹¹ blev spærret med begrundelse i deserteringer fra landsdelen. For landsdelens dansksindede befolkning som sådan, betød deserteringerne en svækkelse af deres sag. For det første betød deserteringerne endnu en gang tabet af unge mænd, sådan som det også havde været tilfældet med de unge mænd, der flygtede fra preussisk værnepligt jf. afsnittet om Slesvig-Holstens historie. Værre var det, at deres desertering svækkede den linie, som var den fremherskende linie blandt de dansksindede sønderjyder og i den danske bevægelse, nemlig at de skulle gøre deres pligt som preussiske borgere for derved at kunne kræve deres ret som det samme, sammenfattet i devisen ’gør din pligt, kræv din ret’. Det var netop dette, der skulle udgøre grundlaget for de dansksindede sønderjyders deltagelse i krigen: Ikke pligten og loyaliteten overfor Tyskland og den tyske kejser, men pligten og loyaliteten overfor den danske sag, igennem udførelsen af deres borgerpligt som tyske undersåtter.²¹²

Martin Bo Nørregård stiller i slutningen af sin artikel spørgsmålet om, hvorvidt sønderjyderne havde en anderledes oplevelse af Første Verdenskrig end deres tyske kolleger på grund af deres nationale tilhørsforhold, hvorpå han konkluderer:

”Det kan være svært at tale om en særlig sønderjysk krigserfaring. Men skal man skal forsøge, kan den vel bedst

²⁰⁸ Sørensen, Svend Falkner, *Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-1918* (Aabenraa 1989), pp. 24 og 100-102. Citatet er hentet side 24.

²⁰⁹ Ibid., pp. 40-43.

²¹⁰ Ibid., pp. 69-75.

²¹¹ Søren Hansens dagbog, Museet Sønderborg Slots arkiv, N.12.33.

²¹² Sørensen, Svend Falkner, *Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-1918* (Aabenraa 1989), pp. 16-23.

opsummeres således: *de gjorde deres pligt med tungt hjerte for en sag og et land, som de ikke følte var deres.*²¹³

På baggrund af min undersøgelse af de 18 dagbøger mener jeg dog, at man, i højere grad end Martin Bo Nørregård synes, kan tale om en særlig krigserfaring hos de dansksindede sønderjyder, og også på en anden måde end han gør det. For det første er der deres søgen mod hinanden og bevaringen af deres danske eller nordslesvigske identitet under deres krigstilværelse. De søgte i høj grad hinandens selskab, som Martin Bo Nørregård også har bemærket, og følte sig alene blandt de andre, når de ikke havde det. De læste danske aviser, talte og skrev hjem på dansk, når de kunne komme til det, omtalte sig selv og andre nordslesvigere som sådanne, som danskere eller som landsmænd. Der er også eksempler på, at de gerne gør noget for Nordslesvigere, der er ukendte for dem, f.eks. at følge dem det sidste stykke til graven. Om de derigennem har adskilt sig voldsomt fra de øvrige tyske soldaters regionale tilhørsforhold, der især i starten af krigen var stærkt, er svært at sige. Dog, hvis der, med den tyske historiker Michael Salewski, er ”...*ein Körnchen Wahrheit in der Behauptung, erst der Erste Weltkrieg habe das deutsche Volk wirklich zu einer Volksgemeinschaft zusammengeschmolzen.*”²¹⁴, så er det en sammensmeltning, der er sket uden de dansksindede sønderjyder. Dertil kommer at de i nogle tilfælde vender sig imod det tyske, f.eks. viser de ingen eller kun lidt begejstring ved at modtage den tyske orden jernkorset. I et par tilfælde identificerer de direkte nogle begivenheder, som de ikke bryder sig om, som tyske, ligesom de bruger deres nationale tilhørsforhold til at distancere sig fra den tyske hær i lyset af krigens ødelæggelser.

Udover denne søgen mod hinanden og holden fast i deres identitet, er der en række passager i de mere meddelsomme dagbøger, hvor dagbogsskriveren i højere grad giver et indblik i de tanker og følelser, han bærer rundt på, der viser dennes holdning til at være i den tyske hær under Første Verdenskrig. Blandt disse træder især Jørgen Paulsens dagbog frem med adskillige passager, der viser hans sindelag. Hans dagbog dækker da også hele krigen, og i og med han tilbragte langt størstedelen af den bag fronten, har han vel sagtens både har haft bedre mulighed for at skrive og bedre mulighed for at tænke over tingene.²¹⁵ Ligeledes meget meddelsom, men med langt færre og mindre passionerede indførsler om det at være dansksindet i den tyske hær, er Hans Lorentzen i sin dagbog. Dette bunder formentligt i, at Hans Lorentzen var socialdemokrat. Jævnfør afsnittet om optakten til

²¹³ Nørregård, Martin Bo, 'Sønderjyder ved fronterne' i Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen, *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* (Aabenraa 2006), p. 121-123. Kursiveringen er Martin Bo Nørregårds.

²¹⁴ Salewski, Michael, *Der Erste Weltkrieg* (Paderborn 2004), pp. 117-118. Citatet findes side 118.

²¹⁵ Jørgen Paulsens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 584.

krigen stod socialdemokratiet for en international linie op til krigen, og betragtede krig mellem nationer som kapitalismens udnyttelse af arbejderne, og det er ofte dette, Hans Lorentzen hænger sin kritik på, når han klager over krigen i dagbogen.²¹⁶ Dog skinner hans nationale sindelag også igennem i dagbogen flere steder, hvad også fremgår af de ovenfor citerede uddrag.

Det billede disse passager maler af dagbogsskrivernes holdning til at være i den tyske hær, er at de, med Svend Falkner Sørensen, ikke havde en moralsk forpligtelse til at være der. Nogle af dem distancerer sig fra den tyske hær i lyset af krigens ødelæggelser og i mødet med lokale. Andre skriver, at det ikke er egen arne, de kæmper for. Men det er unuanceret, når dette bliver fremsat som at de kæmpede for en sag, der ikke var deres. Dette ligger også i en række af uddragene, men der ligger mere i dem. Som beskrevet ovenfor var den fremherskende linie i den dansksindede politik i Nordslesvig 'gør din pligt, kræv din ret', og under Første Verdenskrig var den pligt netop at udkæmpe krigen på tysk side. De deltog i krigen for at vinde deres rettigheder som preussiske statsborgere, eller måske endda deres selvbestemmelsesret som nationalt mindretal. De spørgsmål, som nogle af dagbogsskriverne stiller sig om formålet med det offer Nordslesvig bringer i krigen, refererer i høj grad til, hvorvidt det leder til bedre forhold for mindretallet der. De kæmpede altså for en sag, nemlig deres rettigheder til at eksistere på lige fod med det tyske flertal som nationalt mindretal, om end det ikke er den samme sag som Tyskland kæmpede for. Den konflikt, man ellers nemt kunne forestille sig, at de dansksindede sønderjyder følte ved at udkæmpe en krig, der kunne styrke Tyskland, og til det sidste så ud til at ville gøre det, og dermed svække deres egen sag, der i sidste ende havde som mål at gøre dele af Slesvig danske, er fuldstændigt fraværende i dagbøgerne. Det er da også først meget sent i krigen, da Tysklands nederlag er blevet uundgåeligt, og faktisk også efter at H.P. Hanssen havde stillet krav om en afstemning i rigsdagen, at en af dagbogsskriverne tør håbe på en genforening. Jørgen Paulsen, skriver således den 9. november 1918, i lyset af revolutionerne i de nordtyske stæder: "Jeg haaber at alt derhjemme i vort kære Nordslesvig er roligt. Maaske ser vi nu snart vort Haab opfyldt. Gud staar vort Folk bi."²¹⁷ Der kan ikke herske tvivl om, hvad det er for et håb han nærer, og med 'vi' må han mene de øvrige nordslesvigere. Dette fravær af følelsen af, at deres krigsdeltagelse på tysk side stod i direkte konflikt med deres dansksindethed og den danske sag, bestyrker at de har anset deres deltagelse som et nødvendigt onde for at vinde deres rettigheder, og at de i den forstand havde en sag at kæmpe for.

²¹⁶ Lorentzen, Hans, *Og det kalder man at være civiliseret* (Odense 1998). Se f.eks. side 89 (17. april 1917), side 97 (8. juni 1917) og side 132 (2. februar 1918).

²¹⁷ Jørgen Paulsens dagbog, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver nr. 584.

6. Konklusion

Det har været dette speciales formål, at belyse de dansksindede sønderjyders krigsoplevelse som en del af den tyske hær under Første Verdenskrig. Baggrunden for sønderjydernes deltagelse i Første Verdenskrig var den danske krones afståelse af Slesvig-Holsten efter nederlaget i krigen 1864, der betød at området var tysk ved Første Verdenskrigs begyndelse. I den mellemliggende periode blev arbejdet for den danske sag i den nordlige del af de gamle hertugdømmer organiseret, og stod, trods pres fra de preussiske myndigheders side, stærkt ved krigens udbrud. De dansksindedes politiske linie havde flyttet sig fra en protestpolitik til en forhandlingspolitik, der med H.P. Hanssen i spidsen arbejdede under mottoet: 'Gør din pligt, kræve din ret.' Da krigen kom, stillede samtlige indkaldte sønderjyder da også, og drog ud til, hvad alle troede skulle blive en kort krig. Krigen endte dog med at vare 4 år, og var kendetegnet ved lange, ubrudte frontlinier og forskellige offensiver på forskellige frontafsnit.

Hvordan oplevede sønderjyderne denne krig? For at belyse dette spørgsmål er 18 dagbøger, ført af dansksindede sønderjyder over kortere eller længere perioder af krigen, blevet analyseret. Dagbøgerne er blevet valgt som grundlag for besvarelsen, fordi de i langt mindre grad er påvirket af de filtre, de to andre oplagte kilder til beskrivelsen af soldaternes oplevelse af Første Verdenskrig, erindringer og feltpost, er. Erindringerne er nedskrevet længe efter begivenhederne fandt sted, og kan være påvirket både af den lange mellemliggende periode og begivenheder i den, ligesom forfatteren kan være påvirket af et ønske om at stille sig selv i et bedre lys. Feltposten var underlagt censur, om end denne ikke var voldsomt streng, og det bl.a. var tilladt en del af sønderjyderne at skrive hjem på dansk. Dog kan tilstedeværelsen af censur, og dertil ønsket om at skåne dem derhjemme, have fået soldaterne til at lægge bånd på sig selv i forhold til, hvad de skrev hjem om. Dette kan specielt tænkes at have en indvirkning på, hvor meget de skilte med deres sindelag i brevene i forhold til i dagbøgerne, hvilket da også er blevet bekræftet. Således er betegnelsen 'dansk' nærmest fraværende i feltposten, jævnfør Martin Bo Nørregårds artikel om de sønderjyske krigsdeltagere, mens den og betegnelsen 'Sønderjylland', der var forbudt i Slesvig-Holsten, benyttes i en række af dagbøgerne. Dermed er dagbøgerne den bedste kilde til belysning af sønderjydernes krigsoplevelse, især når det gælder, hvorvidt den var påvirket af deres sindelag. Dog kunne det være interessant at undersøge, hvor stor forskel der er på det, som finder vej til dagbøgerne, og det som skrives i feltpost og i erindringerne. De 18 dagbøger er desuden ganske repræsentative for de sønderjyske krigsdeltagere ud fra deres erhvervsmæssige fordeling, deres aldersmæssige fordeling og deres fordeling på forskellige fronter og arbejdsopgaver, jævnfør tabel 1 på side 34. Den geografiske slagside

imod det østlige Sønderjylland, som dagbøgerne har, skønnes ikke at have afgørende betydning.

Undersøgelsen af sønderjydernes krigsoplevelse er faldet i to dele. Den første del undersøger den 'almindelige' krigsoplevelse, altså de sider af krigsoplevelsen som dagbogsskriverne formodes at have til fælles med de øvrige krigsdeltagere. Da der ikke findes noget samlet værk, der beskriver den tyske soldats krigsoplevelse, er denne undersøgelse foretaget på baggrund Denis Winters værk om de engelske soldaters krigsoplevelse samt ovennævnte artikel af Martin Bo Nørregård, der i høj grad bygger på feltpost. En sammenligning med de tyske soldater, når et værk om disse kommer, ville naturligvis være ønskelig, idet de sønderjyske soldater trods alt tjente i den tyske hær. Det ville dog formentligt ikke give et væsentligt anderledes resultat. Sammenligningen på baggrund af de ovennævnte værker viser nemlig, at der er store lighedspunkter mellem dagbogsskrivernes og de engelske soldaters krigsoplevelse. Lige fra den monotone hverdag til den forvirrende, om end forholdsvist sjældne, oplevelse af at være i kamp er der mange fælles træk mellem dem. Deres tid gik med de samme rutiner, militære øvelser og øvelser, kortspil, fodbold og andet. De har fokus på mange af de samme forhold, både dem, som tilsammen gjorde livet ved fronten hårdt og nedslidende, og dem, som gjorde tilværelsen lidt lettere at holde ud. Dårligt vejr, utøj og mangelfuld forplejning var hårde ved mændenes fysik, og gjorde dem til lette ofre for forskellige sygdomme. Den konstante fare, de befandt sig i, døden og ødelæggelserne omkring dem og den lange adskillelse fra deres kære sled på dem psykisk. Kugler og granater gjorde naturligvis også deres til at tære på mændene. Blandt faktorerne, som gjorde livet ved fronten lidt lettere, var f.eks. et ordentligt måltid, tørt tøj og en aflusning, men vigtigst for mændene var kontakten til hjemmet gennem posten og især orlov. Når soldaterne deltog i kampe, var det ofte en forvirrende oplevelse. De havde sjældent overblik over omfanget og resultatet af kampene, og kan kun referere ting, som er foregået tæt på dem. Som antaget oplevede dagbogsskriverne og sønderjyderne i almindelighed altså ikke krigen væsentligt anderledes end f.eks. de engelske soldater. Udover at bekræfte antagelsen, understøtter det også dagbøgenes repræsentativitet i forhold til de sønderjyske krigsdeltagere som sådan.

Havde dagbogsskrivernes nationale tilhørsforhold så en indflydelse på deres oplevelse af krigen og deres opfattelse af at deltage i den? Dertil må svaret være ja. Der er en tydelig tendens, både i dagbøgerne og ifølge ovennævnte artikel om sønderjyderne ved fronterne, til at nordslesvigerne søgte hinandens selskab, så vidt det var dem muligt, og der var et sammenhold imellem dem. Dette strakte sig endda så vidt, at de i nogle tilfælde følte sig forpligtet til at vise en dem ukendt falden nordslesviger den sidste ære ved at deltage i hans bisættelse. At

der er tale om mere end blot et regionalt sammenhold, kan ses ud af dagbøgerne derigennem, at de ikke blot betegner de andre nordslesvigere som sådanne, men også som danskere og som landsmænd i denne betydning. Desuden ligger der en implicit dansksindethed i betegnelsen Nordslesvig, idet det var her det dansksindede mindretal var stærkest repræsenteret, ligesom Nordslesvig indgik i navnene på en lang række af deres foreninger. Dette indbyrdes sammenhold betød dog ikke at, nordslesvigerne stod udenfor det kammeratskab, som i øvrigt kendetegnede soldaternes indbyrdes forhold under krigen, og der er også eksempler på, at de fandt venner blandt de tyske soldater. Stadigvæk er det dog andre nordslesvigeres selskab, der fylder mest i dagbøgerne. De andre nordslesvigeres selskab er i øvrigt også en vigtig faktor i et andet aspekt af det nationale tilhørsforholds påvirkning af krigsoplevelsen, nemlig at dagbogsskriverne fastholdt deres identitet som dansksindede under krigen. De var glade for at kunne tale deres modersmål og at kunne skrive hjem på det. De fik dansksindede aviser til fronten, og kunne ad den vej også holde sig orienteret omkring, hvad der foregik i Nordslesvig og Danmark under krigen, hvilket de gjorde. Ligeledes brugte de deres tilhørsforhold til at distancere sig fra ødelæggelser og plyndringer begået af den tyske hær. Desuden vendte de sig i en række tilfælde imod det tyske, idet f.eks. ting, som de opfattede som negative, fik prædikatet 'tysk'. Den tyske militære orden, jernkorset, og fejringen af den tyske kejsers fødselsdag, var heller ikke noget de gjorde meget ud af.

Holdningen til deres deltagelse i krigen kommer også frem i en række passager i dagbøgerne. Det er især to sider af deres holdning til deltagelsen, som træder frem. For det første, at det ikke er deres egen arne, som de udtrykker det, de kæmper for. Dette bekræfter til en vis grad antagelsen om, at de ikke følte, det var deres sag de kæmpede for, men der ligger mere i det. Med historiker Svend Falkner Sørensen kan man sige, at de ikke mente at have en moralsk forpligtelse til at kæmpe for Tyskland. Den anden side af deres holdning til at skulle deltage i krigen er nemlig, at det skulle styrke den danske sag, som også ved fronten i høj grad lå dem på sinde. Gennem opfyldelsen af deres statsborgerlige pligt kunne de gøre krav på deres rettigheder, både som statsborgere og som nationalt mindretal, og dermed styrke deres sag, selvom opfyldelsen af deres pligt i sidste ende kunne medvirke til at styrke deres undertrykkere. Idet Tyskland først meget sent i krigen så ud til at komme til at tabe den, var det også først sent, sønderjyderne turde håbe på, at det kunne udmønte sig i en genforening. Men i og med at deres deltagelse i krigen altså blev opfattet som fremmede for den danske sag, stod deltagelsen heller ikke i konflikt med deres sindelag, og en sådan konflikt er da også fuldstændigt fraværende i dagbøgerne.

Opsummerende kan man sige om sønderjydernes oplevelse af Første Verdenskrig, at den på mange områder ikke adskilte sig fra de øvrige soldaters. Dog søgte de i høj grad hinandens selskab og holdt fast i deres identitet. De følte, at de ikke havde en moralsk forpligtelse til at kæmpe på tysk side i krigen, men derimod havde de en forpligtelse overfor deres danske sag: Ved at deltage i krigen på tysk side, opfyldte de deres pligt som preussiske statsborgere, og de håbede, at dette offer ville betyde, at de kunne gøre krav på deres rettigheder som sådanne, og måske endda på en genforening med Danmark. Søren Hansen Schmidt sammenfatter det vel allerbedst i et uddrag af hans dagbog, der også er gengivet ovenfor. Efter at have mistet en tæt kammerat, der også var nordslesviger, skriver han:

”Stakkels Nordslesvig som må ofre så stor en Del af sine unge og kraftigste Mænd i denne frygtelige Krig! Hvad bliver Lønnen derfor?”

7. Zusammenfassung

Das Ziel dieser Arbeit ist eine Untersuchung des Kriegserlebnisses der etwa 30.000 dänisch gesinnten Nordschleswiger, die im Ersten Weltkrieg auf deutscher Seite kämpften. Die Untersuchung wird auf Grund von Tagebüchern, geführt von 18 dieser Männer, durchgeführt. Sie fällt in zwei Teile, der Erste beschreibt das 'gewöhnliche' Kriegserlebnis verglichen mit dem anderer Soldaten. Der zweite Teil untersucht, wie die Gesinnung auf das Kriegserlebnis wirkte, und ob es als Widerstreit empfunden wurde auf deutscher Seite zu kämpfen.

Die Tagebücher sind als Quelle gewählt worden, weil sie dem Geschehen nahe stehen und nicht, wie die Feldpost, unter Zensur standen.

Trotz jahrelanger Druck der preussischen Behörden war zum Kriegsbeginn der Wunsch in Nordschleswig nach einer Wiedervereinigung mit dem dänischen Reich immer noch stark und die dänische Minderheit gut organisiert. Die vorherrschende Politik der Minderheit war eine der Verhandlung nach dem Motto: 'Tuh deine Pflicht, forder dein Recht.'

Da sich die deutsche Geschichtsschreibung nach dem Krieg vorwiegend mit der sogenannten Kriegsschuldfrage beschäftigt hat, und das soldatische Kriegserlebnis erst in den letzten Jahrzehnten zum Thema gemacht worden ist, gibt es keine zusammenhängende Untersuchung des Kriegserlebnisses der deutschen Soldaten. Der erste Teil der Untersuchung baut deshalb auf eine Beschreibung der englischen Soldaten und auf einen Artikel über die nordschleswigschen Soldaten. Wie erwartet gibt es viele Ähnlichkeiten zwischen den Führern der Tagebücher und die Soldaten der zwei Untersuchungen. Viele Themen, wie das Essen, das Wetter und die Post, finden sich wieder in den Tagebüchern, sowie die Heimweh, der Angst um eigenes Leben u.s.w.

Der zweite Teil der Untersuchung zeigt aber auch, dass die Gesinnung einen grossen Einfluss auf die Nordschleswiger hatte. Sie hielten sich weit aus zusammen und suchten einander auf, wenn es möglich war, und hielten an ihrer Identität fest. Sie empfanden keine moralische Pflicht auf deutscher Seite zu kämpfen, es war nicht ihre Heimat, die verteidigt werden musste. Auf der anderen Seite gibt es keine Anzeichen davon, das ihr Kriegsdienst in Widerstreit gegen ihr Gesinne stand, in dem die Erfüllung ihrer Pflicht gegenüber Deutschland zu der Eimräumung ihrer Rechte als Minderheit führen sollte. Sie stellten sich aber die Frage, was wird der Lohn für ihr Opfer sein.

8. Litteratur

Kilder:

Utrykte kilder:

Christian Clausen, Augustenborg lokalarkiv, 1981/10.

Chresten Dall, Museet Sønderborg Slots arkiv, N.18.1.

Thorvald Dau, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver 135*.

Søren Hansen, Museet Sønderborg Slots arkiv, N.12.33.

Christian Hollesen, Museet Sønderborg Slots arkiv, N.13.a.

Jens Lassen, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver 1222*.

Johan Lorenzen, Broager Lokalarkiv, A1195. (Nævnt, men ikke benyttet i specialet.)

Hans Lildholt Moos, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver 521*.

Mads Peter Nielsen, Sønderborg lokalarkiv: Første del findes i biblioteket under emnekode 91.91. Anden del findes i æske nr. A118.

Jørgen Paulsen, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver 584.

Søren Hansen Schmidt, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver 678. (Dagbogen findes i hans 'Mindeblad for de faldne i Verdenskrigen.')

Adser Skou, Museet Sønderborg Slots arkiv, N.12.32.

Hemming Skov, Landsarkivet for Sønderjylland, privatarkiver 692*.

Peter Thomsen, Augustenborg lokalarkiv, 1998/128.

Trykte kilder:

Hedegaard, Poul, 'Fra min dagbog...', *D.S.K. Aarbog* 1968, pp. 109-115 og *D.S.K. Aarbog* 1969 pp. 56-71.

Lorentzen, Hans, *Og det kalder man at være civiliseret* (Odense 1998).

Steffensen, Claus Chr., 'En sønderjyde, der længtes efter hjemmet hver dag', *D.S.K. Aarbog* 1969, pp. 97-105.

Kilder fra internettet:

Heinrich Knust, www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/knust.htm (30-07-2008).

Jens H. Møller, www.eurobeast.dk/verdenskrig/soldater/moeller.htm (30-07-2008).

Litteratur:

Adriansen, Inge & Hans Schulz Hansen (Edd.), *Sønderjyderne og Den store Krig 1914 – 1918* (Aabenraa 2006)

Alnor, Karl, *Handbuch zur schleswigschen Frage* Bind II: Die schleswigsche Frage und der Weltkrieg (Neumünster 1926-29), s. 825-883.

Berthelsen, Thomas (Ed.), *Under prøjsisk Arrestation – Danske Civilfanger 1914* (Sønderborg 1939)

Brandt, A. v., *Werkzeug des Historikers* (Stuttgart 1986)

Hansen, Hans Schultz, 'Demokratie oder Nationalismus – Politische Geschichte Schleswig-Holsteins 1830-1914', Ulrich Lange (Ed.), *Geschichte Schleswig-Holsteins* (Neumünster 1996), pp. 427-485.

Hansen, Hans Schultz, 'Det danske navn Sønderjylland og det tyske navn Slesvig', Axel Johnsen og Birgitte Thomsen (Edd.), *19 myter i Sønderjyllands historie* (Aabenraa 2002), pp. 30-43.

Hirschfeld, Gerhard, *Der Erste Weltkrieg in der deutschen und internationalen Geschichtsschreibung*, Aus Politik und Zeitgeschichte (B 29-30/2004), http://www.erster-weltkrieg.clio-online.de/_rainbow/documents/poluzeit/apuz_hirschfeld.pdf (15. januar 2009)

Hettling, Manfred & Michael Jeismann, 'Der Weltkrieg als Epos. Phillipp Witkops "Kriegsbriefe gefallener Studenten"', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch ...* (Essen 1993), pp. 175-198.

Hüppauf, Bernd, 'Schlachtenmythen und die Konstruktion des "Neuen Menschen"', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch ...* (Essen 1993), pp. 43-84.

Keegan, John, *Der Erste Weltkrieg - Eine europäische Tragödie* (Hamburg 2001)

Knoch, Peter, 'Erleben und Nacherleben: Das Kriegserlebnis im Augenzeugenbericht und im Geschichtsunterricht', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch ...* (Essen 1993), pp. 199-219.

Kragh-Nielsen, Niels H., *Sønderjyder i den store krig 1914-18* (Sønderjyske billeder, 4; Aabenraa 1993)

Krumeich, Gerd, 'Kriegsgeschichte im Wandel', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch ...* (Essen 1993), pp. 11-24.

Kühl, Jørgen og Jens Ødegaard, 'Danksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig', *Sønderjyske Årbøger* 1990, pp.167-174.

Lipp, Anne, 'Heimatwahrnehmung und soldatisches "Kriegserlebnis"', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Kriegserfahrungen* (Essen 1997), pp. 225-242.

Marckmann, Anton, *Ofrene fra den store krig* (Aabenraa 2005)

Mommsen, Wolfgang J., 'Der Erste Weltkrieg und die Krise Europas', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Keiner fühlt sich hier mehr als Mensch ...* (Essen 1993), pp. 25-41.

Paletschek, Sylvia, 'Tübinger Hochschullehrer im Ersten Weltkrieg: Kriegserfahrungen an der "Heimatfront" Universität und im Feld', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Kriegserfahrungen* (Essen 1997), pp. 83-106

Rauh-Kühne, Cornelia, 'Gelegentlich wurde auch geschossen: Zum Kriegserlebnis eines deutschen Offiziers auf dem Balkan und in Finnland', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Kriegserfahrungen* (Essen 1997), pp. 146-169.

Reimann, Aribert, 'Die Heile Welt im Stahlgewitter: Deutsche und englische Feldpost aus dem Ersten Weltkrieg', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Kriegserfahrungen* (Essen 1997), pp. 129-145

Rerup, Lorenz, *Slesvig og Holsten efter 1830* (København 1982)

Salewski, Michael, *Der Erste Weltkrieg* (Paderborn 2004)

Scocozza, Benito og Grethe Jensen, *Danmarkshistoriens Hvem, Hvad og Hvornår* (Højbjerg 1999), pp. 248-330.

Sievers, Kai Detlev, 'Die Köllerpolitik und ihr Echo in der deutschen Presse 1897-1901', *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins* 1964.

Sørensen, Nils Arne, *Den store krig - Europaernes Første Verdenskrig* (København 2005)

Sørensen, Svend Falkner, *Faneflugt? Dansk-sindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste 1914-1918* (Aabenraa 1989)

Ulrich, Bernd, *Die Augenzeugen* (Essen 1997)

Wiedenhoff, Ute, "'... dass wir auch diese grösste Mensur unseres Lebens in Ehre bestehen werden': Kontinuitäten korporierter Mentalität im Ersten Weltkrieg', Gerhard Hirschfeld et al. (Edd.), *Kriegserfahrungen* (Essen 1997), pp. 189-207.

Winter, Denis, *Death's Men – Soldiers of the Great War* (London 1979)

Opslagsværker:

Hirschfeld, Gerhard et al. (Edd.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn 2003)

Kirchhoff, Hans et al. (Edd.), *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940-1945* (København 2002)

Komiteen for Landsindsamlingen til et Monument i Marselisborg Mindepark for de i Verdenskrigen faldne danske (Ed.), *Fortegnelse over indkomne Navne til Monumentet i Marselisborg Mindepark for de i Verdenskrigen faldne danske* (København 1931)

Momsen, Ingwer E. et al. (Edd.), *Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867-1945* (Neumünster 2001)

Otus Verlag (Ed.), *Der Erste Weltkrieg – Chronik 1914-1918* (St. Gallen 2004)